

ئاستانه

منتدی إقرأ الثقافی

www.iqra.ahlamontada.com

خویندنه وهیه کی ره خنهی

ۆ

سه فسه ته و هه له هزرییه کان

نووسینی: د. ئامداد کازم

وهرگیران: ریکخراوی ئاستانه

دكتور ناماد كازم

پروفیسوری یاریدەرەر، د. ناماد کازم
 هه‌لگری پروانامهی دکتورایه له زانکۆی ملایا له مالیزیایا
 هه‌لگری پروانامهی ماستهره له زانکۆی مووسل
 له سالی ۲۰۱۴ وهک پلویژکاری هزری هه‌لبژێردرا له کۆریه‌ندی
 جیهانی (صناعة المفكر)، له ولاتی مالیزیایا.
 له سالی ۲۰۱۴ وهک وانه‌بێژ له بواری هزری و زمانی کاری کردووه
 له ژێر پرۆگرامی (صناعة المفكر) له مالیزیایا.
 هه‌ر له سالی ۲۰۱۵ وه تا ئێستا مامۆستای فلهسه‌فه و لۆژیک و
 خوێندنی بالایه له زانکۆی زاخۆ.
 له سالی ۲۰۲۰ وانه‌بێژی ئۆنلاین بووه له زانکۆی (Al-Madinah
 International University) له مالیزیایا.
 به‌شداریی له پاژده کۆنفرانسی جیهانیی کردووه له ولاتانی: میسر،
 مالیزیایا، تورکیا، مه‌غرب و عێراق.
 نزیکه‌ی ۲۰ لیکۆڵینه‌وه‌ی زانستی و نه‌کادیمی له گۆڤاره جیهانییه
 باوه‌ڕپێکراوه‌کاندا بڵاوکرده‌وه‌ته‌وه.

چهندین په‌رتووکی په‌ زمانی عه‌ره‌بی و کوردی نووسیون:
 (المسحاجه العقلية في برهنة حقائق القرآن الكريم) جاری یه‌که‌م له
 ولاتی میسر چاپ و بڵاوکرایه‌وه. بۆ جاری دووهم له ده‌زگای «نوور
 پابلس» بڵاوکرایه‌وه. جاری سێیه‌میش له (مؤسسه السبيل)
 بڵاوکرایه‌وه.
 (جذلية اعجاز النص القرآني لغويا وفكريا- اعتراضات ومعالجات).
 جاریک له ولاتی لوبنان چاپکراوه و بۆ جاری دووهمیش له به‌غدا
 چاپکراوه.
 (ظاهرة التأثير والتأثر بين التوجيه النحوي والمعنى في ضوء نظرية
 النظم)، له ولاتی میسر چاپکراوه.
 (النزعة الشكوكية بين جذورها التاريخية ونتائجها المعاصرة) تحت
 الطبع.
 «تليحاد - شروقه‌کرنه‌کا ئاقلانه و زانستییه‌ ب شێوازی دان و
 ستاندنی» له تیران چاپکراوه.
 «هه‌لوه‌شاندنا گۆمانبازیان ل دۆر قورئان و سونه‌تی»
 «تیه‌گه‌ه‌ن فله‌سه‌فی - گه‌شته‌کا هزری بۆ بنهما و تیور و سیستمین
 فله‌سه‌فی»
 «تیورا مه‌عریفی (ئیه‌ستمۆلۆژیا) - گه‌شته‌کا هزری بۆ
 بنهما و تیور و سیستمین مه‌عریفی»
 «تیورا هه‌بوونا (ئه‌نتۆلۆژیا) - گه‌شته‌کا هزری بۆ بنهما و تیور و
 سیستمین هه‌بوونی» ل ژێر ناماده‌کرێدایه.
 «خوێندنه‌وه‌یه‌کی په‌خه‌نی بۆ سه‌فه‌سه‌ته و هه‌له‌ هزریه‌کان» ئهم
 په‌رتووکه‌ وه‌رگێردراوه‌ی به‌رده‌ستتانه.
 هه‌روه‌ها پێشه‌کی بۆ ۱۳ په‌رتووکی نووسیون.

خویندنه وه یه کی په خنه یی
بو سه فسه ته و هه له هزریه کان

ناوی نووسەر : دکتۆر ئاماد کازم
وه‌رگیران له بادینییه‌وه : ریک‌خراوی ئاستانه
دیزاینی ناوه‌وه و به‌رگ : ریک‌خراوی ئاستانه
نۆبەتی چاپ : یه‌که‌م ۲۰۲۳
تیراژ : ۱۰۰۰ دانە

له به‌ریۆه‌به‌رایه‌تی گشتی کتێبخانه گشتیه‌کان - هه‌ریمی کوردستان
ژماره سپاردنی (۱۷۱۷) ی سالی ۲۰۲۳ پێدراوه

خویندنه وهیه کی ره خنه یی بو سه فسه ته و هه له هزریه کان

نووسینی:

دکتور ئاماد کازم

وه رگیپان له بادینییه وه:

پیکه راوی ئاستانه

پېشەكە

ئەم پەرتووكە خوڭندنه وەيەكى مەعرفى و لوژىكىيە بۇ نىشاندانى فيكرەى سۆفىستائى، ھەروەھا باسكردنى پېشە مېژووېيەكانى و ھۆكارەكانى پەيدابوونى و پېنگاكانى بىلابوونەوەى. پروونكردنەوەيەكە كە چۆن سۆفىستائىيەكان توانىيان خەلك بخەلەتېنن و مېشكىان لەكارىخەن و بېكەن بە كۆيلە بۇ بەدەستەينانى بەرژوھەندىيە تايبەتەكانيان. ھەروەھا باس لەو دەكات كە چۆن سۆفىستائىيەت لە سەردەمى ئىمەدا بە پېنگەى رېيازى «نويخوۋازى» (حادثة) و «دواى نويخوۋازى» (ما بعد حادثة) ساخكراو و كارىگەرى لەسەر ژيانى ئىستامان چىيە؟ چۆن سەفسەتە (بەھەلەداىردن) بە مەرەمى خەلەتاندىيان بىلاودەكرتتەوە بۇ جىيەجىكردنى ھەندىك ئامانجى ئايدىيولۇژىي تايبەت. ئەم پەرتووكە پەخنىيەكى لوژىكىيە بۇ بنەماكانى سەفسەتە و ھەلە ھزرى و دەرەنجامە مەعرفىيەكانى.

پەرتووكە كە باسى ئەو مەھالە غەقلىيانەش دەكات كە ھزرى ماددىگەرى بۇ سەلماندىنى ماددىگەرايى خۇيان بەكارى دېنن، لەوانەش: «مەھالى پېژبەندىي بېسەرەتا، مەھالى بازەنەيى، مەھالى زالكردن بەيى زالكر» ئەم مەھالانە ھەمووى باس كراون و بە شىۋەيەكى فەلسەفى و لوژىكى ھەلەشىندراونەتەوە.

دواتر باسى ئەو گرېمانە ماددىيانەمان كرددوون كە بە سروشتەوە گرېندراون. چوار گرېمانەى ماددىمان خستونەتە پروو: گرېمانەى يەكەم: «دروستبوونى گەردوون بەيى ھۆكار»، گرېمانەى دووہم: «پروداوە ماددىيەكان ژيانيان ھىناوەتە بوون»، گرېمانەى سىيەم: «ژيان لەخۆيەوە پەيدابووە»، گرېمانەى

چوارهم: «ژيان خواستی سروشت بووه.» پاشان به پړنگای هاوډزی له گهډل
خودی خوځاندا شکستی نهم گریمانانهمان خستوونه ته پروو، به هوډی نهوهی
له سر هندیک مه حالې عهقلې بنیاتنراون که مه حاله نهو شتانه پروویدهن.

دواتر باسی هندیک هه له ی هزی کۆن و هاوچه رخمان کردوون و سهرنجمان
خستووته سر نهو هه له یانه ی له لایه ن پراگه یاننده کانه وه بلاوکرانه ته وه،
تا خه لکی پی بخه له تینن له پیناو هندیک نامانجی تایبته به کۆمه له
نایدیؤلۆزیایه کی دیاریکراو.

له کۆتاییدا، هیوادارم توانیبیتمان لهم په پرتوو که دا گه نجه کان هوښیاریکه یڼه وه
تا به بیري سه فسه ته ی سردهم نه خه له تینرین و پړیان لی ون نه ییت، تاوه کوو
کاریگه رنه یڼ به گریمانه ماددیگه راییه کان - نه وانه ی کارده که ن بۆ په تکرده نه وه ی
باوه پ-، ههروه ها به هوډی هه له هزییه کانی پراگه یاندن و نهو هه له لۆزیکي و
هزییانه نه خه له تین که هندیک که سی پۆشنبیر و وتاریژره کانی ده سه لات
پی هه له ده ستن له پیناو به ده سه تینانی به رژه وهندییه نایدیؤلۆزییه کانیا ن.

د. ناماد کازم

به نشی یه که م
بیرۆکه ی شه ک و میژوو ه که ی

به شى يه کم بيړوکه شى و ميړووه کمه

به پي ليکولنه وه و به دوا د اچوونى ميړوونوسان له ميړووى مرؤفايه تيدا، پيش شارستانيه تى يونانى، کيشه شى شى^(۱) نه گه يشتبوه نه و ناسته ي بيته ديارده و نه بيو به ريبازنکى هزرى، به لکوو تهنيا به شيويه کي ريژهي بو. واته شى د هرياره ي کيشه ي بوون و معرفه نه بو، به لکوو گرنگى به وه ددرا که بوون و نه و شتانه چين که پييه وه گرندراو بوون، وه ک: مردن و ژيانتيکى تر، چونکه شارستانيه ته کانى پيش شارستانيه تى يونان له باوره وه نزيک بوون.^(۲)

سهره پاي نه وهى نه وکات هيچ گرنگيدانتيک به نووسين نه بو، به لام به پيچه وانه وه، شارستانيه تى يونانى چيندين نووسينى خوى له باره ي نه و شتانه ي له سهرده مى نه واندرا پروياندا بو، گواستوه ته وه بڼه ني، وه ک گرنگيدان به بابته معرفيه کان و کيشه کانى و نه وانه ي په يوه ندييه کي گه وره ي به شى که وه هيه.

ناشکرايه، يه کم ريبازى فلسفه ي که به ني، گه يشتوه، فلسفه ي يونانيه. راسته ريبازه فلسفه ييه کانى: چين، هيند، ميسر و عيراق هه بوون،

(۱) (اليقين = ۱۰۰٪، الظن = ۹۱-۵۱٪، الشك = ۵۰٪، الوهم = ۴۹-۱٪، الجهل البسيط = ۰٪، الجهل المركب = اقل من ۰٪). نه مه ريزه ندى ريژه زانينه. له كوردیدا زور جار به هله وشى «گومان» بڼه (الشك، والظن) به كاردین، به لام هله يه و مانايان جياوازه. بڼه وشه عمره ييه کم به كار هينا وه. (وهرگير)

(۲) الدين عند الاغريق والرومان والمسيحين: أبقار السقاف: (۱۶- ۲۰).

به لام تهنيا هه نديك بۆچووني كه م و په رشوبلاو له هزر و فله سه فه كانيان به
 نيمه گه شتون. ^(۱) بۆيه نيمه له باسه كه ماندا، له ره گ و پيشه ميژووييه كانى
 شهك له سهرده مى يونانييه كانه وه ده ست پي ده كه ين. نه مه ش به هوئى
 گرنگيه كه ي، به تايه ت نه و گرنگيه ي كه له م سهرده مه دا به ده ستى هيناوه و
 به هوئى نه و كارى گه ريه يشى كه له سهر ميژووى كۆن و نوئ هه يه تى.

شهك له سهرده مى يوناندا

روونه ميژووى شهك كۆنه و به دريژايى ژيانى مروقه كان هه بووه، به لام
 پينج سده پيش زايين ميژوونووسان ديارده ي شه كيان له ناو شارستانيه تى يوناندا
 تومار كردووه. نه م ميژووه ش ده يته دوو به ش:

به شى يه كه م: شهك له پيش سو فيستائييه كاندا

به شى دووه م: شهك له سهرده مى سو فيستائييه كاندا

۱- شهك له پيش سو فيستائييه كاندا

يه كه مين دهركه وتنى شهك له شارستانيه تى يونانيدا ده رپرين بوو له
 هه نديك وته كه له لايه ن هه نديك فله سه سو فوه پارترابوون، به لام به گشتى
 بانگه شه ي شه كي ره هايان نه كردبوو و كولتوورئكى فله سه فييان نه بوو كه
 پشت به شهك ببه ستيت.

له ديارترين فله سه سو فوه يونانييه كانى پيش سو فيستائييه كان «هيراكليتس»
 كه له ۴۷۵ى پيش زايين كوچى دوايى كردووه. هيراكليتس شه كي له و

(۱) محاضرات في الفلسفة القديمة: فيصل بدير عون: (۲۵۸).

زانینه هه بوو که به پړنگای ههسته کانه وه ده زانریت. نهو دهیوت: نهو شتانه ی
 نیمه له پړنگه ی ههسته وه ده یانزانین، بهس نین بؤ گه یشتن به راستی، به لکوو
 مروث پړیسته به قوولې بچیته ناو نه وه ی له پشت دیارده ی ههستینکړدنه وه
 هیه، له په یوهندی و پامانه کیدا. ههروها ده لیت: زورجار راستی شته کانمان
 لی شارویه، چونکه دهره وه ی وه ک ناووه نییه.

نهو هه ده لیت: "هه موو شتیک له گوړانی به رده واما دیه، تو دوو جار ناچیته
 ناو هه مان پروبار، چونکه به رده واما ناوړکی نوی له دهره و به رتدا دهروات."
 به پړی نه مهش، دلنیا یی نیمه له شته کان و وردبینیمان رت ده کاته وه، چونکه
 نهو دلنیا یی به رده واما ده گوړدریت. کاتیکیش دلنیا بوی که دوو جار چوریه
 ناو پروباره کوه، نهوا نهو دلنیا یی له ناو ده چیت، چونکه ده زانیت که دوو جار
 چوریه ناو دوو پروبار، یان هه جاریک چوریه ته ناو پروبارکی نرته.^(۱)

نه گهر شته کان لای نهو له گوړانیکي پیکه وه گریدراودا بن، که واته هیچ
 شتیکي نه گوړ لای نهو نییه و هیچ شتیک به سیفه تیکي جیگیر وه سف
 نا کریت. به پړی نه مهش، هیچ شتیکي رها یان نه گوړ لای نهو نییه، به لکوو
 شته کان پړه یین، نه مهش به و اتایه دیت که زانینمان پړه ییه.

بؤ چوونی له م شیویه له لای فیله سووفانی میسر و عیراق و چینیش به ربلو
 بوون. بهم جوړه، نهو بؤ چوونه جیاوازانه له بیري فیله سووفه سه رتاییه کان
 ده بینران، به لام هیچ پربازیکي شه ککه رایبان دانه مه زانده بوو. له گهل نهو شدا
 نه م بؤ چوونانه یان بنه مایه کی به هیژان پیکه یینا که رپخوشکر بوو بؤ
 سه ره لدانې جوولانه وه کی شه ککه رایبی به هیژ که کاریگری گه وری له سه ر
 ژیان و گوزهرانی یونان و دوا ی نهویش دانا، نهویش په یدابوونی جوولانه وه ی
 سو فیستاییه که له لاپره کانی داهاتوودا باسی لیوه ده کین.

(۱) مدخل إلى الفلسفة بنظر اجتماعية: ۱۷۵، تاریخ الفلسفة اليونانية: ماجد فخري: (۳۱).

۴- په دابوونى شهك له سهردهمى سؤفيسټاييه كاندا

دهر كه و تنى رېبازه شه كگه را ييه كان له سهر دهستى كۆمه ليك سؤفيسټايى بوو، له و كاته وه نه مانه بوونه قوتابخانه يه كى هزرى به هيز و توانيان بېنه يه كه م رېبازى شه كگه را يى، له و نه «شه كى رېبازى - الشك المذهبي» له سهر دهستى نه وان دهستى پى كرد.

پيناسه سؤفيسټاييه ت

سه فسه ته (به هله دابردن) وشه يه كى يونانيه، بنچينه زمانه وان يه كه ي «سوفيست»، و اتاى «مامؤستاي دانا - المعلم الحكيم» ده گه يه نيت. پيان دهوت مامؤستاي دانا، چونكه له بوارى به لگه ي عه قلىدا زور شاهزا بوون و پسپوريه كى باشيان له بوارى رهوان ييژيدا هه بوو و تواناى باشيشيان له قه ناعه تيكر دنى خه لكيدا هه بوو.^(۱)

به لام دواتر ماناى «سوفيست» له «مامؤستاي دانا» گوردر ا بؤ «مامؤستاي فيلباز» يان «كه سى فيلباز». نه م گورپينه ش لښر چه ند هؤ كارنك بوو كه دواتر باسى ليوه ده كه ين.

له لايه نى فله سه فييه وه، چه ندين پيناسه بؤ «سه فسه ته» دانراون و زوريه ي ليكوله ران وا پيناسه ي ده كه ن: "شوازيكى به هله دابردن و فيلباز يه له هينانه وه ي به لگه و به كار هيتناني هه له ي لوزيكي (مغالطات منطقية) له دانوستاندنه كاندا به مه به ستى به هله دابردن و خه له تان دنى خه لك."^(۲)

(۱) معجم اللغة العربية المعاصرة، أحمد مختار عبد الحميد عمر: (۱۰۷۳/۲). المعجم الفلسفي: جميل صليبي: (۱/ ۶۵۸).

(۲) كتاب التعريفات، علي بن محمد الشريف الجرجاني، (۱۱۸ - ۱۱۹). مبادئ الفلسفة الاسلامية، الرفاعي، عبد الجبار: (۱/ ۱۰).

ههروهها بههوی ئهوهی ئهوان له زانستی رهوانیپژیدا پشپور بوون، توانییان شیوازکی جوانی ئاخوتن به کاریینن و به مەش توانییان کار له خه لکی بکهن و به هه له یاندا بیهن.

هۆکاری گۆرینی واتای وشه «سۆفیتسانی»

میژوو باسی ئهوه دهکات که رۆژیک له ئه سینای پایتهختی یۆنان شۆپه شیک له دژی دهسهلاتی زۆردار له «بۆرژوازی، ئاغا، دهره به گ و دهوله مەندان» دهستی پچ کرد، دواي ئهوهی شۆرش سهرکهوت و دهسهلات له دهسهلاتی دکتاتۆرییه وه بۆ دهسهلاتی نازاد گۆرډرا، چینی ههژاران و ئه و کهسانه ی سته میان لی کرابوو و مولک و زهویان لی زهوتکرابوو، وستییان تۆله ی خۆیان له چینی بۆرژوازی و گهنده لکاران بکه نه وه و داد گاییان بکهن. له و کاته دا، له یۆنان داد گاییکردن وابوو که کۆمه له خه لکیک کۆده بو نه وه، له گه ل پارێزهری ههردوو لادا. جا کامیان به سهر به رانه به که ی سهرکه وتبو وایه و به لگه ی به هیزتر بو وایه، ئه واهه ماوه ی ئاماده بو یان رازی ده کرد و وا به ریاریان ده دا که ئه و مافخوراوه و مافی ئه وه.

له و کاته وه ی ئه وه ههژارانه وستییان چینی بۆرژوازی و ئاغا کان داد گایی بکهن، سۆفیتسانییه کان هاتنه لای ئاغا کان تاوه کوو له به رانه به کۆژمه یه کی پاره (به رتیل) به رهن گارییان لی بکهن و له و باره ده ریان بکهن که تیی که وتوون. جا به هوی ئه و شاره زاییه نایابه ی سۆفیتسانییه کان هه یانبوو له هونه ری خه له تانندن و ساخته کردنی راستیه کان بۆ ناحه قی و ناحه قی بۆ راستی، تا به رچاوی خه لکی پچ تاریک بکهن، به و شیویه به رهن گارییان له و ئاغا و زهنگینه نه کرد و حه قییان پچ درا له سهر تیچووی حه قی ئه وه هه ژارانه.

به م شیویه، خه لک باوه ری پێیان نه ما و بۆیان ده رکهوت که فیلبازن، بۆیه

واتای وشه ی «سوفیست» له «ماموستای دانا» گوږدرا بؤ «کهسی
فیلبار»^(۱).

جیاوازی نیوان سه فسه ته (بهه له دابردن) و بهه له داچوون و هه له ی لوژیکی^(۲)

چ کاتیک له گفتوگودا ده لیم هم زانایه سه فسه ته ی کر (بهه له دابردنی
کرد) یان بهه له دا چوو یان هه له یه کی لوژیکی (موغاله ته) ی کرد؟ هم
وشانه مانا و گرنگی خویان له زانستی که لامدا هیه، به تاییه تییش له
زانستی که لامی سرده مدا پیوسته دروست به کاربھیترن.

سه فسه ته (بهه له دابردن)

سه فسه ته نه وهیځه که راستییه ک هیه و باشیش ده زانیت راسته، به لام
به مبهه ست وشه کی لی کم ده که میت یان زیاد ده که میت، یان به فیل و
ساخه کاری گورانیکي تیدا ده که میت، یانیش به مبهه ست پیوانه و یاسایه کی
لوژیکی له ناو ده بهیت تا بتوانیت فکر و بیري خوت بچه سپینیت. نیستاکه

(۱) ينظر: تاريخ الفلسفة اليونانية، يوسف كرم: (۵۷-۵۸).

(۲) ۱. سه فسه ته (بهه له دابردن): که سیک کارنک یان قسه یه ک ده کات، ده زانیت که هه له یه،
به لام دهیکات، تا که سانیک بهه له تیئت و نامانجیک به ده ست ییئت.

۲. بهه له داچوون: که سیک قسه یه ک یان کارنیکي هه له ده کات، خوی وا ده زانیت کارنیکي
راسته و هیچ مبهه ستیکي خرابی وه که له تاندنی خه لکی پی نییه، به لام کاره کی یان
قسکه ی هه له یه.

۳. هه له ی لوژیکی (مغالطه): که سیک هه له یه کی لوژیکی ده کات، نیمه نازانین بؤ فیلکردن
کردوویه تی یان بهه له داچووه، به لام هه له یه. (هم سې پتاسیه، وهرگیر له پوونکردنه وهیځه کی
نوسه ری وهرگرتوه.)

له سهرده می نیته دا، زور له نووسهر و روښنیره کان هم رینگایه ده گرنه بهر تا له پیناو بهر وهندی تاییه تی خویندا که سانی تر بڅه له تینن. ههروه ها له ولاته زله یزه کانی تریشدا دهینین که سه روکی ولات بو مانه وهی خو ی له دهسه لاتدا، پر وره یاسایه ک ده گوړیت، بو نه مهش گشتپر سییه کی له سهر نه نجام ده دات و هم یاسایه ی پی هه موار ده کاته وه. بهم شیوه یه، ماوهی مانه وهی خو ی له دهسه لاتدا در ژر ده کاته وه.

نمونه له سهر سه فسه ته ی سیاسي: هم دوا ییانه دا، د و نال د ترامپی سه رو کی نه مریکا و سه رو که کانی تری پیش نه ویش هم سه فسه ته یه یان نه نجام داوه. کردار ټکی سه بازی له دژ ی ناوړکی تیرو رستی له دهه ر ټکی روژه لات نه نجام ده دن و رای ده گه یه نن که که سیکی تیرو رستیان کو شتو وه. به لام که ی نه و کار هیان ده کن؟ کاتیک واده ی هه لېزار تنی سه رو کایه تی نه مریکا نزیک ده بیته وه، هم کاره سه ر یازییه یان نه نجام ده دن بو خه له تاندنی خه لک و جه ماوه ره که یان له پیناو مانه وهی خو یان له دهسه لات و دوویاره هه لېزار دنه وه یان. نه مهش جوړ ټکه له سه فسه ته ی سیاسي.

به هه له دا چوون

واتا هه له کردن له به لگه هیئانه وه دا، به لام به یی مه به ست. زور جار زانایه ک، مو جته هی دی ټک، یان روښنیر ټک و ... هتد، دهینیت به لگه هیئانه وه که ی هه له یه، به لام بیانویه کی بو دهینیت وه و ده لیت: به هه له دا چو وه و به مه به ست وای نه کردو وه، یانیش له و ناسته دا نییه که نه و نیج تیه اده بکات. تو ده زانیت هم که سایه تییه له زورترین فکر و بیره کانیدا راستگو و ساخله مه و ساخه کاری ناکات، به لام ده کریت به نه زانین که وتیته بار ټکی واوه.

سه فسه ته و هه له له خالی کدا وه ک یه کن و له خالی کیدا جیاوازن. خالی

هاو به ش له نیتوانیادا نه وه یه که به لگه هینانه وه و نه نجامی هه ردو و کیان هه له یه .
خالی جیا و ازیشیان نه وه یه که له «سه فسه ته» دا به مه به ست هه له له به لگه هینانه وه
و نه جمدا ده کریت، به لام له «به هه له دا چوون» دا به هه له تیی که وتوو و بی
مه به سته .

هه له ی لۆژیکی (موغاله ته)

هه له ی لۆژیکی نه وه یه که ده رهنجام و به لگه هینانه وه و بیر کردنه وه هه له بیت
و نه زانیت نایا نه م که سه بی مه به ست وای کردوو یان به مه به ست؟! نه گهر
نه ترانی بی مه به ست وای کردوو یان به مه به ست، نه و کاته ده لیت نه وه هه له ی
لۆژیکی و موغاله ته یه .

نمونه: نووسه ریک، بیرمه ندیک، یان زانایه کی باوه رپینکراو که له
رابر دوودا نووسین و بیرو باوه رپه کانی باوه رپینکراو بوونه و به راستی نووسییت،
به لام له جیگایه کدا به لگه هینانه وه که ی هه له یه، له و کاته دا چی ده لیت؟ به مه
نالیت سه فسه ته (به هه له دابر دن)! چونکه له م به لگه هینانه وه یه دا هه له یه، به لام
به هه له دا چوو و به مه به ست وای نه کردوو. بۆ چی نه وه ده لیت؟ چونکه له
رابر دوودا تۆ ناگاداری نووسین و بیرو بۆ چوونه کانی بوویت و دلنیا بوویت که
که سایه تییه کی راست و دروسته. بۆیه پتویسته بلیت له م به لگه هینانه وه یه دا
به هه له دا چوو.

له و لاه، که سایه تییه کی تر که چه ندین جار ساخته کاری لی گیراوه و
چه ندین جار ساخته کارییه کانی به به لگه وه له راگه یاننده کانه وه نیشان دراو و
بلا و کراونه ته وه، له م کاته دا ده زانیت که نه م که سه به مه به ست نه م هه له یانده ی
نه نجام داوه. لیره دا پنی ده لیت: نه م که سه سه فسه ته ی نه نجام داوه.

نمونه له سره که سایه تي دووم زورن و پوژانه به چاوي خوځمان دهبينين که چندين کس به ناوي نيسلامی نوی و موديرن و سهردهم هاتوونه و له ژماره ک له په رتو که کاني خوځاندا نهو شتانه يان خستووه ته پروو. به لگه هينانه وه په کي هه له يان نه نجام داوه و هه له و ساخته کاري گه وره يان له شيوازي ريزماني و زمانه وانيدا کردووه که به مبه ست نهو يان نه نجام داوه. که سه که ده زانيت نهو کاري نه نجامي داوه ساخته يه، به لام هر ده يکات. لهو که سانه ش: موحه ممد شه حروور، نه حمده عه بده ماهر، نيسلام بحيري و ... هتد. نهو سه فسه ته يه، چونکه به ده يان به لگه يان له سره هديه که نايه تي قورن و فهرمووده و قسه ي زانايان يان ساخته کردوونه و بهو شيوازي ويستويانه، نووسيويانه و شیکاريان کردوونه. نه مبه شيان به مبه ست کردووه، جا به زانين ييت يان نه زانين. سه فسه ته ناوايه، هه له يه و به مبه ست يش هه له که ده کات، به لام هه له ي لوزيکي (موغاله ته) نازانيت ناخو مبه ست يکي له پشته يان نا.

به لام پيوسته نيتمه تواناي عه قليمان هه ييت بو ناشکراکردني نهو هه له يه ي ده يکمن. تواناي عه قليش به نه زمونږيکي دوورودرتر و سه لامه ت له ناو نهو زانسته دا دروست ده ييت. نه گهر نهو توانا عه قليه ت نه ييت، ده که وسته ناو هه له يه کي گه وره ي زانستي و عه قليه وه.

هوکاره کاني ده که وتني شه کي ريزياري سو فيستائيه کان

له گه ل نهو هوکاره ي باسما ن کرد، له وه ي که سو فيستائيه کان فيليان له دادگا کرد و توانييان به فيل و په وانبيژي خوځان، که ساني زوردار ييتوان دريخن و نازاد بکمن، به لام هه نديک هو کاري ترش هه بوون بو بلاو بوونه وه ي شه کي ريزياري سو فيستائي. لهو هوکارانه ش:

هوکاری یه کهم: پيش سوڤيستائيه کان باسوخواسيکی گه وره ی فلسفه فی له سهر بنه رته ی بوون و چۆنیه تییه که ی هه بوو. هه ندیک فیه له سووف و قوتابخانه ی فلسفه فی ده یانوت: "بنه رته ی گه ردوون، ئاوه." هه ندیک فیه له سووفی تر ئه ویه یان رهت ده کرده و ده یانوت: "ئه سلی بوون، هه وایه." هه ندیک تریش هه ردوو بۆ چوونه که یان رهت ده کرده و ده یانوت: "بنه رته ی بوون، ئاگره."

ئه م باسوخواسه هه ر به رده وام بوو، به م جۆره زۆر جۆری فلسفه له ده مه دا په یدا بوون، ئه مه ش بووه هو ی ئه وه ی که فلسفه ی راست و دروست له به رچاوی قوتابیانی قوتابخانه فلسفه ییه کان له سهر هه بوونی راستی ره ها (الحقائق المطلقة) ون بکه ن و شه کدار و گوماناویان بکه ن.

نموونه یه کی تر له سهر ئه م بابته: کۆمه لیك قوتابی فلسفه له قوتابخانه یه کی فلسفه فی ده یانخویند و قوتابی بوون، له قوتابخانه یه دا بابته یکیان ده خویند که ده یوت: "بوون له یه ک جه وه ره پینک دیت، ئه ویش جه وه ره ی ماددییه." بۆ راستی ئه و بابته، کۆمه لیك به لگه ی عه قلیان نیشان ده دان و فیریان ده کردن و پیان ده وت که ئه م باسه راستی و حه قیقه ته. قوتابییه کانیش به وه رازی ده بوون که ئه و شته ی قوتابخانه که یان فیریان کردبوو، له ئه وه ی قوتابخانه کانی تری فلسفه فی راستره.

پاش ماوه یه کی تر و رۆیشتنی ئه م قوتابیانه بۆ قوتابخانه یه کی تری فلسفه فی، له وێ ده یان بیست که ئه م قوتابخانه یه ده لیئت: "زیان له یه ک جه وه ره پینک دیت، ئه ویش جه وه ره ی نموونه ییه -میسالییه-."

ئه قوتابخانه یه ش به لگه ی عه قلیان له سهر راستی وته ی خو یان ده هینا و ره خنه ی توندیان له بۆ چوونی قوتابخانه ی یه که م ده گرت. جه ختیشیان له وه ده کرده که حه قیقه ت وه ک قوتابخانه ی یه که م نییه، به لکو وه له یه و راستی

هه ر لای قوتابخانه ی دووه مه. بهم جوړه قوتابییه کان فیکر و بیر ی یه که میان
 ر هت ده کرده و باوه پریان به بیر ی قوتابخانه ی دووم دهیئا و په سه ندیان
 ده کرد.^(۱)

دوای ماوه یه کی تر، نهو قوتابیانه پرویان له قوتابخانه ی سییه م کرد،
 نهو قوتابخانه یه کو مه لیک به لگه ی عه قل ی له سه ر هه مان باب هت دهیئا و
 دهیوت: "بوون له دوو جه وهه ر پیک دیت، نهوانیش جه وهه ری: ماددی و
 میسالین." دووپاتیان له وه ده کرده و که راستی و حه قیقه ت وه ک نه وانه و
 هه ردوو قوتابخانه ی یه که م و دووم هه لهن. بهم جوړه، قوتابییه کان که و تنه ناو
 شه کیکی گه و ره له باره ی هه رس ی قوتابخانه که، چونکه بۆ چوونی دژیه کیان
 هه بوو و هه مووشیان به لگه ی عه قل یان هه بوله سه ر بۆ چوونه کان یان. بۆیه نهو
 قوتابیانه شه کیان له سه ر توانای عه قل ی بۆ په یدا بوو و باوه پریان به راستی
 ر هه نه ما.

لیړه وه میژووی شه کی ریښای (الشک المذهبی) دهستی پچ کرد^(۲) و

(۱) تجديد المنهج في تعليم الفلسفة، اليزدي: (۱۶/۱)، تاريخ الفلسفة اليونانية، يوسف كرم:
 (۵۷- ۵۸)، ونظرية المعرفة عند مفكري الاسلام وفلاسفة الغرب المعاصرين، د. محمود زيدان:
 (۲۷- ۳۲).

(۲) نه مه نهويه که میژوو له باره ی شه کی ریښای بۆی باس کردوین. به لام شه کی ریژیه ی
 (الشک الجزئي او النسبي) کوتره له شه کی ریښای. هه روه ک له لاپه ره کانی پشوو تر دا
 ناماژ هه مان پچ دا. نه که ر سه ریښکی قورشان بکه ین، دهینین میژووی شه ک له شه ی تانه وه دهستی
 پچ کردووه. کاتیک خودا ناده می (سه لامی خوی لییت) دروست کرد، فرمانی به فریشته کان
 کرد کړنووشی ریژی بۆ بیهن، له و کاته دا شه ی تان له ناو ریژی فریشته کاند بوو، نه م فرمانه ی
 ر هت کرده وه، به خودای وت: منت له ناگر دروست کردووه و ناده مت له خاک دروست کردووه. من
 به ر خترم له نهو. نه وه ی شه ی تان کردی شه ک بوو به ر انبه ر تیروانیی خودا. پاشان شه کی خسته
 دل ی ناده م، پاشان کوړه که ی، پاشان قهومی نووح (سه لامی خوی لی ییت) هه تا دوای نووحیش
 را شه کیان دهر د که پینچ مرؤفی باش دهییت په ر سترن و کردیان به بت و وه ک خودا دایاننان.
 دواتر دوای نه وه ی شه که کان زال بوون، خودا پیغه مبه ری بۆ گه لان نارد، تا شه که کان یان ر هت
 بکه نه و بیر و هزریان بنیات بنین.

ئهو قوتابخانه کهوتنه ئهو بیرکردنه وهیه ی که ئهوانیش دهتوان هه مان پرینگا به کارینن. دواتر پینکوه کو بونوه و به یه کتریان وت که هه ر که سیکیان دهتوان شتیک بکه ن به راستی و حقیقهت. لیرهه پریاران دا و وتیان که هیچ راستی و حقیقهت له بوندا نییه و عه قل دهتوانیت شتیک بکاته راستی و به هه مان شیوهش دهتوانیت ئهو شته بکاته درۆ و شتیک دوور له راستی و و پریری له سه ر بدات.

به لام گومان له وه دا نییه که هه ر قوتابخانه یه کی هزری دهتوانیت که سانیکی به کو مه لیک به لگه بخه له تینیت. وه ک قوتابخانه ی هه سته گه رای، کاتیک توانیوه تی که سانیکی به هه ندیک به لگه ی ماده ی بخه له تینیت که "ته نیا هه سته مروف سه رچاوه ی راستین". قوتابخانه ی (سوود گه رای - pragmatism) یه به چه ند به لگه یه ک به سه لمینیت که ته نیا سوود (المنفعة) سه رچاوه ی راستیه. قوتابخانه ی نه زمونییه ش به هه مان شیوه، بویه سو فیه ستاییه کان ده یانوت: "هیچ راستیه ک نییه، به لام عه قل دهتوانیت خه لک بخه له تینیت و شتیک هه له یان له به رچا و بکاته راستی."

له گه ل ئه وه شدا، ئه مه نایته به لگه که هیچ راستیه کی ره ها (الحقائق المطلقة) بوونی نییه و هه موو شتیک پرژه ییه و هه موو قوتابخانه یاک دهتوانیت مروف بخه له تینیت، به لام کیشه له سادیه ی ئه و که سه دایه که ده خه له تیندریت. پیوسته مروف خاوه ن هزر و بیر بیت، بتوانیت ره خه له بیرو بۆ چوونی هه له بگریت و بتوانیت جیاوازی له نیوان به لگه ی راست و هه له بکات.

ههروه ها زۆر راستی ره ها هه ن له ژیاندا که عه قل دانی پیدا ده نیت و به هیچ جوړنک شه کی تی ناکه ویت.

له و راستیه ره هایانه ش: بوونی مروف که راستیه کی ره هایه و حاشای لی ناکریت. وه ک دیکارت به پرینگای (کوجیتو - Cogito) بنه مای عه قلی

و ژيان سولماندوويه تي که بووني مروث راستيه کي په هايه. ههروه ها نيمام غه زاليي که لامناس به ۵۰۰ سال پيش ديکارت، به پښگای شه کي سيستمی (مهنه جي) (الشک المنهجي) نهو راستيه ي دوپات کردووته وه.

به هه مان شيوه، بنه ما عه قلبييه سهره تاييه کان^(۱) هه موويان راستي په هانه و شه کيان تيدا نييه، چونکه له زانيني خواړسکي و فيترييه وه دروست بوونه. پشت به خوا له لاپهړه کاني داهاتوودا به شيويه کي لوژيکي هه موو گومانکاريه کي سو فيستائييه کان په ت ده کهينه وه.

هوکاری دووه: خاليکي تر، هوکاریکي سياسي هاوناوښنه بوون له پيناو خستنه پروي پړيمي ديموکراتيه که هونه ري وتاريژي و قه ناعه تيپکردني جه ماوه ري وه که داخوازيه کي سهره کي له پريازي خويدا به کارهينا، تا بتوانن دهنگي خه لکي به ده ستيبنن و بگه ن به ده سلات.^(۲)

نهو کاته ي ده سلاتي يوناني سيستمی ديموکراتي چه سپاند، سو فيستائي دهر که وتن و هاتنه گوړه پاني پايته ختي يونان و له ناو شار و شاروچکه کاني يونان ده گهړان و بهرانبه رپړک پاره وانه يان به خه لکي دهوته وه، له وانه ش زمان و نه دهب و هونه ر، ههروه ها زور گرنگيان بهم شتانه ي خواره وه ده دا:

۱- په وانبیژي و هونه ري ناخوتن

۲- گفتوگو و دانوستاندن

۳- به چيژ کردن و شيرينکردني ناخوتن له بهر دلي خه لکي و خه له تانديان

(۱) نه وانيش نه مانه ن: ۱- بنه ماي خودي، ۲- بنه ماي نادزيه ک، ۳- بنه ماي ناوهندي هه لگيراو ۴- بنه ماي هوکاری

(۲) تاريخ الفلسفة اليونانية، يوسف کرم ۵۷.

۴- سه رخستنی بۆ چوونی خوځيان به سهر به رانبره که يان

۵- يښه ننگ کردن و شکاندنې که سي به رانبره

به م پښگايه دهستان به سه فسه ته (به هه له دابردن) کرد و سه فسه ته که شيان به لگه هينانه وه ي ناتواو و به کارهينانی شه ک و ناراستی بوو بۆ له ناوېردنی هه ر راستی و په وانيه کی باوهر پښکراو. نه مانه يان کردنه پتوهر بۆ خه له تاندنی جه ماوهری نه سينا، نه م پتوهره ش پښکها تېبو له وه هم و ناراستی، به لام پتوهر که يان له سه ره وه جوان و راست بوو و له ناوهره شدا فيلبازی و خه له تاندن بوو.^(۱)

له دواييدا، سو فيستائی گه يشتن به و نه جامه ي بلين: راستی په ها و دلنيا له هيچ شونځيکدا نييه و عه قل ده توانيت شته كان بکاته راستی بۆت و به و راستيه ش بته له تينيت. به و واتايه ي که راستيه كان هه مووی پښه يين، بۆيه نه و شته ي لای تو راستيه، لای که سينکی تر شه که. وا برياريان دا که هيچ راستيه ک له ژياندا نييه و شه ک له هه موو شته كاندا هه يه.

به شيويه کی گشتی، له سه رده می سو فيستائييه كاندا لايه نی شه ک به هير بوو و بوو به ديارديه کی کۆمه لايه تی و پښازکی فله سفی، به لام دواي نه وان لايه نی شه ک لاواز بوو. نه گهر هه نديک بير و فکره شي له لای هه نديک فهيله سووفان مابووبن، به لام نه وان وه ک سو فيستائييه كان راستی په هايان په ت نه ده کرده وه و بانگه شه يان بۆ پښازی شه کگه را يی نه ده کرد. بۆيه ده توانين بلين شه کگه را يی سو فيستائی له هه موو شه کگه را ييه کانی تر توند په وتر بوو، چونکه هيچ بنه مايه کی گونجاو و بنه جي لای نه وان بوونی نه بوو و هه موو شتيکیان ده کرده پښه يی. به لام سه باره ت به شه کگه را يی بيرؤنييه كان، نه و شه کگه را ييه خو جي نه بوو و نه يانده توانی هيچ حوکميک بدن، نه نه رتي و نه نه رتي. به لام پښازی شه کگه را يی نه کادي می مامناوهند

(۱) تاريخ الفلسفة اليونانية، يوسف کرم ۵۷-۵۸.

بوو و له ناوهندي همدوو كياندا بوو، بهوې نهوې دوودل نه ده بوو، بۇ داناني
حوكم دهر كهوت و دهيتواني برپار له سر بنه ماي هه لسه نگاندن بدات له نيوان
بۇ چوونه جياوازه كان و هه لېژاردني بۇ چووني به هيزتر.

تۆمه تباركردني سقرات و ئەفلاتون به رېبازي شه كگه رايي

هه نديك نووسر - به هه له وه - ده لېن كه سقرات و ئەفلاتون له سر رېبازي
شه كگه رايي سو فيستائي به رده وام بوون، هه وه ك و ته به ناويانگه كه ي سقرات
كه هه نديك ميژوونوس وه ك شه ك لېي تيگه يشتن، كاتيک ده لېت: "من
هيچ شتيك نازانم ..."^(۱)

هه نديك نووسر ده لېن ئەفلاتون يه كيك له بانگخوازاني رېبازي
شه كگه رايي بووه. له بهر نه وه ي گفتوگو كاني ئەفلاتون به هه لا و ستراي
ماونه ته وه، يئنه وه ي كو تايان پي بيت، يان به نه نجاميک بگه ن! نه وه ش
هه نديك كه سي هاندا تا به دوا كه وته ي رېبازي شه كگه رايي سو فيستائي
تۆمه تباري بگه ن.^(۲)

به لام ئيمه ده لېن بير كرده وه ي نهو نووسه رانه هه له يه و دووره له راستي،
چونكه سقرات و ئەفلاتون و نه رستو دامه زرينه ري قوتابخانه ي فله سه فه ي
عه قلېن و پروونه كه رېبازي فله سه فه ي عه قلېش له سر چهند بنه مايه كي
عه قلې بنياتنارون، نه وانېش نه مانه ن:

۱. به ماي خودي

۲. بنه ماي نادزيه كي

(۱) تاريخ الفلسفة اليونانية : محمد مرجبا: (۱۹۲).

(۲) تاريخ الفلسفة الغربية: برتراند راسل: (۳۵۰).

۳. بىنەماي ناۋەندىي ھەلگىراۋ

۴. بىنەماي ھۆكارىبوون

ئەم بىنەمايانە ھەموويان راستىي پەھان ۋە ھەك زانىنىكى خوارىسكى ۋە فىترى ۋە زانىستىكى يەقىنى دەژمىردىن. ئەم بىنەمايانە دەبنە بەلگە بۇ ھەلەسەنگاندنى ھەموو جۆرە زانىارىيەك ۋە نىشاندانى زانىارى راست ۋە ھەلە ۋ، مەھالە شەك بىكەۋىتە ناۋ ئەم بىنەما عەقلىيانە.

ئەم سى فەيلەسووفە، پىبازى فەلسەفىي خۇيان لەسەر ھەلەۋەشاندەۋەي بەلگەي سۆفىستائىيەكان دانا. توانىشيان بەم بىنەما عەقلىيانە بىرى سۆفىستائى بۇ ماۋەيەكى دىرژ لاۋاز بىكەن ۋە لەناۋى بىەن.

مىژوونووسەكان دووپات لەۋە دەكەنەۋە كە دۋاي ئەۋەي سۈقرات ھات ۋ شۆرپىكى لە دژى سۆفىستائىيەكان دەست بىچ كەرد ۋ پروپەروۋى بىرى ئەۋان بوۋىەۋە ۋ فەكرى ئەۋانى لاۋاز كەرد، ئەۋە بۇ خەلكى پروۋىبوۋىەۋە كە ھەندىك راستىي پەھا لە ژياندا ھەن ۋ ھەموو شتىك ناكەۋىتە ژىر شەكەۋە. دۋاتر ئەفلاتۋون ھات ۋ ئەۋىش بە بەلگەي براۋە بىرى سۆفىستائىي پەت كەردەۋە ۋ دووپاتى لەۋە كەردەۋە كە راستىيە پەھاكان ھەن. دۋاي ئەۋىش ئەرستۋ ھات ۋ بناغەي زانىستى لۇژىك (علم المنطق)ى دانا ۋ توانى بە زانىستى لۇژىكى، ھزرى سۆفىستائى ھەلەۋەشىنىتەۋە.^(۱) بەلام دۋاي مەردنى ئەۋان جارىكى تر بىرى سۆفىستائى بە شىۋازىكى تر گەپرايەۋە. ھۆكارى سەرەكىش بۇ گەپرايەۋەي سۆفىستائىيەكان، پۇلى دەسەلات بوو ۋ لە پىناۋى بەرژەۋەندى ۋ تەمەندىرژى دەسەلات بوو، چۈنكە ھەموو كاتىك كەسى زۆردار بىرى سۆفىستائى بە كاردىن بۇ خەلەتاندىنى خەلك ۋ رازىكەردىيان بە زۆردارى ۋ گەندەلى.

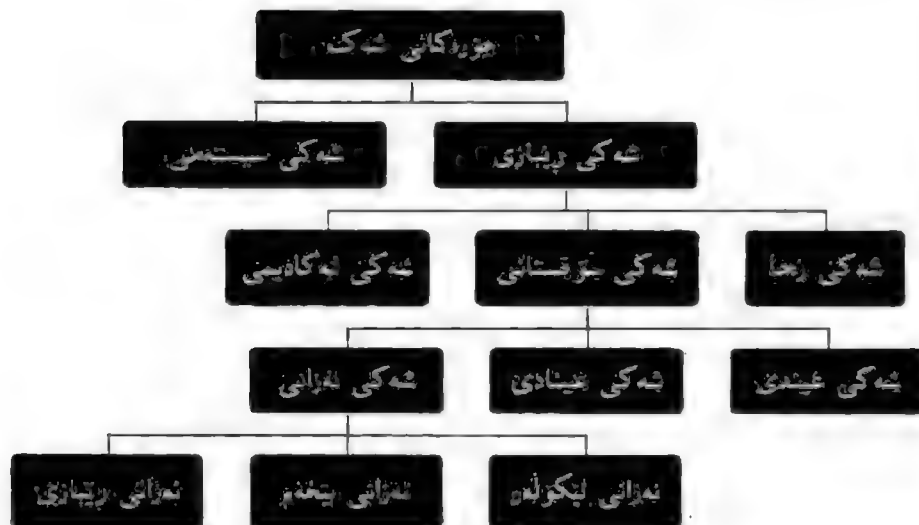
(۱) تاريخ الفلسفة من اقدم عصورها، حنا أسعد: (۸۷- ۹۲)، موسوعة المفاهيم الإسلامية العامة: (۳۴۶).

جۆره سه ره کییه کانێ شهک

زۆریه ی لیکۆله ران له بواری فهلسه فه دا بابته ی شهک به سه ر دوو جۆری سه ره کی دابه ش ده که ن:

جۆری یه که م: شه کی رێبازی (الشک المزهبی)

جۆری دووه م: شه کی سیسته می (الشک المنهجي)

جۆری یه که م: شه کی رێبازی (الشک المزهبی)

لیکۆله ره شاره زا کانێ بواری فهلسه فه به چه ند شیوازنک نه م جۆره شه که یان دابه شکر دووه. به تیروانینی نیمه، نه م جۆره به سه ر سی به شدا دابه ش ده ییت:

یه که م: شه کی ره ها (الشک المطلق)

دووه م: شه کی سوختانی

سییه م: شه کی نه کادیمی

یه که م: شه کی ره ها (الشک المطلق)

ئهو شه که یه که له خودی خویدا دروست دهییت، جا چ ئه رتئی ییت، چ ئه رتئی^(۱).

نمونه: خاوه نه کانی ئه م شه که ده لئین: هه ر شتیک له ناخی خویدا دوو راستی بۆ هه یه. وه ک ئه وه ی له ناخی خویدا باشه و خراپیشه، جوانی و ناشرینیشی بۆ هه یه به هه مان شیوه ... هتد. واته، هه ر شتیک له ناخی خویدا ده گرت ئه رتئی و ئه رتیش ییت. بۆیه ده لئین: "عه قل ناتوانیت ئه وه بسه لمینیت که ئه و شته ئه رتیشیه یان ئه رتیشیه!" زۆر شتیش هه ن دوو هۆکاریان هه یه، به لام عه ل ناتوانیت بزانت ئاخۆ کام هۆکار راستتر و په سه ندرته؟ بۆیه ده لئین: "شه ک شتیک ره هایه له هه موو بوو و بۆچوونیکدا." بۆ نمونه: له شه کی ره هادا عه قل نازانیت و ناتوانیت بلیت که نایا کوشتن شتیک باشه یان خراپه. بۆچی نازانیت؟ چونکه کوشتن لای ئه وان چه ند شتیک خراپه، ئه وه نده ش لای که سانیکی تر شتیک باشه، بۆیه عه قل ناتوانیت به شیوه کی ره ها بریار بدات ئاخۆ کوشتن شتیک باشه یان خراپ!

دووهم: شه کی سۆفیتستائی

ئه م شه که ده لئیت: ئیمه به هه یچ شیوه یه ک ناتوانین به مه عریفه بگه ین و هه موو رینگاکانی گه یشتن به مه عریفه ش ره ت ده کاته وه. ئه م جوړه شه که هه موو زانینیک له خو ده گرت و گشتگیره. ئه م شه که له خودی خویدا

(۱) مدخل الى الفلسفة العامة، أ.د. حسن الشافعي: (۹۷).

مه به سته نهك رڤيگا، خاوه نه كه ي به شهك ده ست پي ده كات و به شه كيش
كو تايي پي دينت. ئه و كه سانه ي نه مه ده كه نه پيوهر و دواي ده كه ون،
له و باوه رده ان كه هه و له كان ي مروف بۆ گه يشتن به مه عريفه (مه عريفه ي
يه قيني) شتيكي بيسوود و بيمه به سته. زۆر به ي ليكو له ره فه لسه فييه كان نه م
شه كه بۆ سه ر چه ند جوړيگ دابه ش ده كه ن:^(۱)

أ- شه كي عيندي

ب- شه كي عينادي

ج- شه كي نه زاني

أ- شه كي عيندي (به لاي منه وه) (الشك العندي)

نه م جوړه ي شهك ده ليت كه راستي و هه قيقه تي شته كان ته نيا له عه قلي
مروفه كاندا هه يه و له بووندا نيه. واته: له خودي مروفا حه قيقه تيگ هه يه،
به لام له «بابه ت» و «واقيعدا» هيج راستيه ك بووني نيه.^(۲) نه وان ده لين
ده كريت حه قيقه ت له بيرتدا بيت، به لام ناتوانيت بيگه يه نيت به كه سيكي تر. نه و
حه قيقه ته شي له هزرتدا يه، بۆ تو و به لاي تو وه حه قيقه ته، نهك كه سيكي تر!
نه م بۆ چوونه مروف ده كاته پيوهر ي هه موو شتيك. سه رچاوه ي نه م ريباز هه ش
بۆ «پروتا گوراس» ده گه رپته وه كه ده ليت: «مروف پيوهر ي هه موو شتيكه.»^(۳)

(۱) مدخل إلى الفلسفة العامة، أ.د. حسن الشافعي: (۹۸).

(۲) «خودي» واته: له بيرى مروفا. «بابه تي» واته: له واقيعدا.

(۳) قضايا فلسفية، د. سعد الدين: (۸۵).

ب- شه کی «عینادی»

ئهم جوړه دهلیت که هیچ حقیقهت و راستیه ک له بووندا نییه، نه له بیرى سروښ و نه له واقعیشدا. واتا تۆ هه چهند بیریکه یته وه، ناگه یته حقیقهت، نه له بیرى خوتدا و نه له واقعیشدا. ئهو که سانه ی له سهر ئهم رېبازه ده پوښ، به عینادی و سهر په قیه وه هه موو راستیه کان پهت ده که نه وه و ده لێن له بنه پهتدا هیچ راستیه ک بۆ بوون نییه. ئهم رېبازهش بۆ «گورگیاس» ده که رپته وه که دهلیت: "هیچ راستی و حقیقهت ییک له بووندا نییه، نه گهر راستیه کیش هه ییت، ههر ناتوانین پێی بگهین. خو ئه گهر پێشی بگهین، ناتوانین دووباتی بکهینه وه و بۆ هیچ که سیکی پروون بکهینه وه." (۱)

ج- شه کی نازانمگه رای (الشک اللادری)

خاوه نی ئهم جوړه شه که به وه خو یان له شه کی عیندی و شه کی عینادی جیا ده که نه وه که خو یان یه کلا نا که نه وه. به وتنی "نازانم" شه کی خو یان به جیه یشتوه. له سهر بریاره کان ده وهستن، نه ده یسه لمین و نه پهتیشی ده که نه وه. واته: وەک یه ک سهری «سه لماندن» و «پهتکردنه وه» ده که نه. واته: خو یان یه کلا نا که نه وه و ئهو هزر و بیریه یان بوو ته جوړیکى نو یی شه ک، ههر به مەش له دوو جوړه شه کی پێشتر جیا ده کړنه وه.

سهره رای نه وه ی هه ندیک له که لامناس و نه هلی فله سه فه، ئهم جوړه شه که ی نازانمگه رای (اللادریه) به جوړه شه کی سۆفستائی داده نین، به لام هه ندیک لیکۆلهر شه کی نازانمگه رای (اللادریه) له شه کی سۆفستائی جیا ده که نه وه و به سهر سۆ بهش دابه شی ده که نه.

به شى يه كه م: نازانمگه راى ليكولر (اللادري الباحث)

نازانمگه راى ليكولر نهو كه سديه كه نازانيت رپي راست چييه و كامه يه و بوونى «جيهانى ميتافيزيكي» راستييه يان نا، به لام به دوايدا ده گه ريت تا راستييه كه بدوزيتمه وه. نه م ليكولره نه گهر به راستى گه ران بكات، ده گاته راستى و حقيقت.

نه مه بابه تيكي په سندراره، له ئيسلا ميشتا قبول كراوه و ريزليگي راوه،
قورثان ده فهرمويت: ﴿وَإِنْ أَحَدٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ اسْتَجَارَكَ فَأَجِرْهُ حَتَّى يَسْمَعَ كَلِمَ اللَّهِ ثُمَّ ابْلِغْهُ مَأْمَنَهُ ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَعْلَمُونَ﴾ [التوبه: ۶]

له تيگه يشتنى نايه ته كه ده بينين كه نه گهر مروثنيك هاوه لدانه ر - يان كه سيكي بيدين - بيته لات و داواى نيسته جيپوونت لي بكات، (له وكاته پيان دهوت (استجاره) به لام ئيستا پي ده لين «نيسته جيپوون»)، و بيه وئت نايينه كه ت بزانيت، نه وكات ده بيت نيسته جني بكهيت و جينگايه كي بو پهيدا بكهيت و به باشرين شيواز نايينه كه تي فير بكهيت. نه گهر باوه ري هينا ته واوه؛ نه گهر نا، جارنيكي تر ده بيت مافي نه وي پي بدهيت و تا بگه رپيتمه وه شوني خوي و ناييت نازاري بدهيت و زوري لي بكهيت.

به شى دووه م: نازانمگه راى بيخه م (اللامبالي - غير مهم)

نهو كه سديه كه كيشه نيه بو نهو بزانيت يان نه زانيت، وه ك رپيژه كي هره گه وړه ي خوړناوا، نه گهر لي پريست و پي بلييت: نايين و باوه ر شتيكي راستن؟ بيت ده ليت: نازانم. نه گهر پي بلييت كه ناراستييه، هره ده ليت: نازانم! نه ده زانيت و نه دهيويت بزانيت، به لكوو خه مي گه وړه ي نهويه له كومه لكه دا ناسياو بيت و خوشي وه رگرت، جا به هره رپنگايه كه وه بيت. نه م جوړه درايه تي نايينش ناكه ن، به لام كه سيكي لارييه و نايه وئت راسته ري بيت.

به شى سىيه م: نازانمگه راي رېبازى (اللا أدري المذهبي)

ئەمانەش ھەمان بۆچوونی سۆفستائییەکانیان ھەیە، بەلام جیاوازی نێوان ئەمانە و سۆفستائییەکان ئەوەیە کە سۆفستائییەکان دەڵێن: ھیچ حەقیقەتێک نییە و پێشی ناگەین، بەلام نازانمگەر رېبازییەکان دەڵێن: ئێمە نازانین حەقیقەت ھەیە یان نا؟ ھیچ رینگایکیش نییە بەھۆیەو بزانین. ئەمەش زیاتر نزیکى سۆفستائییەکانە، بەلام لە لایە کیشەو جیاوازن.

نموونه لەسەر نازانمگه راي رېبازى؛ ئەوان دەڵێن: ئێمە نازانین خودا ھەیە یان نا. واتە دەڵێن: بەلگەکانی ئیمان و بەلگەکانی ئیلحاد وەک یەکن و لە یەک ئاستدان، بۆیە ناتوانین ئیمان بە دلنیا تر لە ئیلحاد دابنێین. واتا ناتوانیت ھیچ یەکنێک لەم دووانە بەسەر ئەوێ تردا ھەلبریت!

شەکی «نازانمگه راي رېبازى» پشت بە چەند خاڵێک دەبەستیت:

خاڵی یەكەم: دەڵێن عەقل ناتوانیت سروشتی شتەکان بزانیت و ھیچ کاتیش ناگات بەو. بە تێروانییە ئێوان عەقل ناتوانیت بزانیت کە درۆکردن بەرپەھایی شتێکی باشە یان خراپ! واتا بۆ ھەموو بەھا بالا رەوشتییەکان، عەقل ناتوانیت چی باشە و چی خراپە، چونکە لای ئەوان باش و خراپ وەک یەكە.

شونکەوتوانی ھزری ئیلحادی نوێش ھەمان بۆچونیان ھەیە و دەڵێن کە عەقل ناتوانیت بزانیت چ شتێک باشە و چ شتێک خراپە. عەقل نازانیت و ناشتوانیت بەھا رەوشتییە رەھاکان ھەلبریت، چونکە عەقل رېژییە، ئەوێ بە لای تۆو شتێکی خراپە، بە لای کەسیکی ترەو شتێکی باشە.

نموونه لەسەر ئەمانە: کوشتن لای تۆ شتێکی خراپە، بەلام کەسیکی تر بە باشی دەزانیت. کوشتنی کوردیک لای تۆ خراپە، چونکە کوردە و لە میللەتی تۆیە، بەلام لای میللەتێکی تر باشە، چونکە میللەتی ئەو

نييە. كوشتنى مروڧتىك لاي كەسوكارەكەي خراپە، لە ھەمان كاتدا لاي دوژمنەكانىيەو شتىكى باشە. ئەو ھزر و بىر كەردنەو ھى ھەموو فەيلەسووف و بىرمەندىكى ماددىگەرەيە، وەك: «ماركس و لينىن ستالىن». زاناكانى ئىلھادى سەردەمىش، وەك: «رېتشارد داوگىنز و سام ھارىس و لۆرانس كراوس» ھەمان بۆچونيان ھەيە.

نازانمگەرا رېبازىيەكان و سوڧىستانىيەكان ھەروەك چۆن شەكيان لە شتى مەعنەوى ھەيە، ئاواش شەكيان لە شتى ماددى ھەيە. واتا نازانن كە من ھەم يان نا، يان ئەو خۆيشى ھەيە يان نا؟ ھەموو شتىك لاي ئەوان شەكە، دەكرىت ئەو ھەيىت و دىكرىت نەيىت.

خالى دوو ھەم: لە رېبازى نازانمگەرايىدا (اللاؤدرىە): ئەوان لە بېراردان لەسەر ھەر باسكى گرىدراو بە بوون (ئەنتۆلۆژيا)، مەعرفە (ئىبىستمولۆژيا) و بەھا (ئىكسىۆلۆژيا) دەوستان و ناتوانن نە بە ئەرئى و نە بە نەرئى بېريارى لەسەر بدەن.

بەم جۆرە، ئەم رېبازە ھانمان دەدات كە پىويستە مروڧ عەقلى خۆى بوەستىنىت و نايىت مروڧ بگاتە راستى و ناھيلىت بىرى مروڧ بە رۆلى ساخلەمى خۆى بگات. ئەمەش ئەو شەپەيە كە بۆ كوئىرۆلكردى عەقلى مروڧاياتى دەكرىت و تائىستاش بەردەوامە.

خالى سىيەم: رېبازى نازانمگەرايى (اللاؤدرىە) لەسەر خالى يەكەم و دوو ھەمدا بىنا دەكرىت: لە خالى يەكەمدا عەقلى نازانئىت چى باشە و چى خراپە. لە خالى دوو ھەمدا عەقلى دەيەوئىت بوەستىت. خالى سىيەمىش لە كارخستنى عەقلى و بەدوانەچوونى باسى مەعرفى، ئارامى لاي مروڧ دروست دەكات. بۆيە وتيان كە ئەم رېبازەى نازانمگەرايى رېنگايەكە بۆ گەيشتن بە خوشى و ئارامى دەروونى و لەلای ئەوان لوتكەى خوشىيە. لە راستىشدا، ئەم

بۆ چوونه ی نهوان گهواره ترین به ههله داچوونه، چونکه له کارخستن و وهستانی عهقل دیسان کیشه بۆ مرووف دروست دهکات.

ره خنه ی سوؤ فیستائییه کان له ههسته وه ره کان و وه لامدانه وه یان!

سوؤ فیستائییه کان زۆر ره خنه و تانه یان له ههسته و عهقل دهدا و دهیانوت که نابیت به هیچ جوړنک باوه پ به ههسته کان بکهین، چونکه مهاله به هو ی ههسته وه بکهین به مه عریفه ی یه قینی.

بۆ چی مهاله؟ نهوان چ به لگه یه کیان هه بوو؟

- دهلین مهاله، چونکه لهو باوه پردان که ههسته کان هه میسه ده رکرت فیلان لی بکرت.

بۆ نمونه دهلین: کاتیک له مالی خۆتی و گویت له دهنگی مندالیک بوو له دهره وه و وات ههسته کرد که دهنگی کوره کهته، به لام کاتیک چووته دهره وه و بینیت کوری دراوسیکه ته، ئا لیره دا ههسته کانت ههله بوون و فیلان لی کرا. بۆیه نابیت باوه پریان پی بینین و بیانکهین به سه رچاوهیه ک بۆ دامه زرانندی مه عریفه ی یه قینی.

له وه لامیاندا دهلین: بیروپرای نهوان ههله یه و نابیت به لگه بۆ ره تکرده وی ته واوه تیی ههسته کان، چونکه ههسته کردن به دهنگی گریانی منداله که دهیته راستییکی ره ها که که سیک له دهره وه یه و ده گرییت، ناتوانین به هیچ شیوهیه ک شه کمان له وه ههیت، به لام بیر کردنه وه ی نهو به وه ی که نهو منداله کوری نهو، ته نیا بارودۆ خیکی دهروونییه و په یه وندی به ههسته کانه وه نییه. ههروه ها لیکچوونی دهنگی گریانی منداله کان کاریگه ری خستوه ته سه ری.

- سوؤ فیستائییه کان تانه یه کی تریش له ههسته کان ده دهن، به لگه یه کی

تر دهينن و دهلين: مروغه کان له يه کتر جودان و له ههستکردندا ههريه کهيان پيچه وانه ي په کيکي تره.

نمونه: که سيکي نه خوش کاتيک ههنگوين دخواست، ههست به تالي دهکات، به لام که سيکي ناساي ههست به شيرنابي دهکات. بؤيه نهوان دهلين: ههسته کان فيل ل مروغ دهکمن و، گهيشتن به راستي له ريگه ي ههسته کانه وه پرت ده که نه وه.

له وه لامياندا دهلين: نه وه نايته به لگه بؤ په تکرډنه وه ي ههسته کان به ته واوړتي، چونکه ساغ و ناساغه که ههردو وکيان ههست به وه دهکمن که نه وه ههنگوينه و تامي ههيه. نه مدهش راستيه کي په هايه و ناتوانين به هيچ شيويه ک شه کمان لي ههيت، به لام که سي نه خوش دهزانت که تامي ههنگوينه که به هو ي نه ساخييه که يه وه تال بووه و له کاتي چاکبوونه وهيدا شيرين دهيتته وه. واته دهزانين که نه تاليتيه شتيکي کاتييه و به هو ي نه ساخييه که يه وهيه. ههرد کاتيکيش چاک بوويه وه، جارکي تر تامي ههنگوينه که شيرين دهيتته وه. واته شه کي له شيريني ههنگوين نيه، به لکوو دنيايه له وه ي که تامي ههنگوين شيرينه.

تانه يه کي تر له ههسته کان ددهن به وه ي به لگه يه ک دهينن و دهلين: کاتيک مروغ خه وک دهينيت، واههست دهکات که راستي و حقيقه ته، به لام کاتيک له خه وه دهسته يت، دهزانت که راستي نيه. نه مه ده که نه پتوهر و دهلين: چون دهکريت نه وه ي له خه وندا دهينيت، راستي يت؟ شه ک له وه دا نيه که نه وه ي له خه وندا دهينين خه وه و راستي نيه، به لام مروغ ههست به بينيني خه وه که دهکات و نه ک نه وه ي له واقيعدا بينيتي.

له وه لامدا دهلين: به راستي نه مه په خنه يه کي زور لاوازه و له جتي خويدا نيه بؤ په تکرډنه وه ي سهراوه يتي ههسته کان، چونکه نه و زانايانه ي ههسته کان

ده كه نه پێوره، ده لێن: ههسته كان ده بنه سه رچاوه، به لام له ژێر كۆنترۆلی عه قله وه. واته عه قله بریار ده دات ناخۆ له چ حاله تێكدا ههسته كان ده بنه سه رچاوه و له چ حاله تێكدا نابنه سه رچاوه. جا بێگومان عه قله له حاله تی خه وندا ههسته كان ناكاته سه رچاوه.

راسته ههسته كان له هه ندێك جێگا دا ده خه له تێنێن و نابیت ته مه به ته نیا بكهینه به لگه بۆ مه عریفه ی یه قینی، به لام ته مه ش ده نگ گدانه وهیه کی گه و ره ی لای ته و فه یله سووفانه پهیدا كرده وه كه با وه پریان به هه بوونی «راستی په ها» ههیه، وه ك: نیمام غه زالی، ديكارت، باركلی و ... هتد، به لام مه به ستی ته م فه یله سووفانه له گه ل سو فیه ستاییه كاندا جیا وازه. لای ته م فه یله سووفانه، ههسته كان هه ندێك جار به شیوهیه کی كاتی فیلان لی ده كرت، له به ر نه وه له ژێر كۆنترۆلی عه قله ده توان بنه سه رچاوه. واته عه قله بریار ده دات ناخۆ ته م ههسته راسته یان نا. بۆیه ته گه ر ههسته كان له ژێر حوكمی عه قله كار بكه ن، ته و ته و هه موو ره خنه و تانه یانه ی سو فیه ستاییه كان له ههسته كان هه لده وه شیترینه وه.

تانه و ره خنه ی سو فیه ستاییه كان ل عه قله!

سو فیه ستاییه كان ته م تانه یه له عه قله ده دن و ده لێن: "هه ر به لگه یه ك هه بیت، ته و یان پشت به به لگه سه ره تاییه سه لمینراوه كان ده به ستیت، یان به لگه سه ره تاییه نه سه لمیندراوه كان" ته گه ر پشت به به لگه سه ره تاییه سه لمیندراوه كان به سترابیت، له و كاته دا پێوستی به ئاشكرا كردنی به لگه ی ته و به لگه سه لمیندراوه ده كات، ته و به لگه یه ش پێوستی به به لگه یه کی تره. به م جو ره ده بیته زنجیره یه ك به لگه ی بێكۆتایی، چونكه هه ر به لگه یه ك پێوستی به به لگه یه کی تری پیش خۆی ههیه، تا ده بیته زنجیره یه کی بێكۆتا.

با ئەم بیروبوچوونهیهیان به شیوهیه کی سادهتر باس بکهین: عهقل نابێته سه رچاوهی مهعرفه، چونکه دهییت به لگه بییت که عهقل سه رچاوهی مهعرفهیه، ئەو به لگه یهش پێویستی به به لگه یه کی پێش خۆی ههیه، به لگه ی پێش خۆیشی پێویستی به به لگه یه کی تر ههیه، بهم جوړه دهیته زنجیره به لگه یه کی ییکووتا.

به لām ئە گهر پشت به به لگه سه رهتاییه نه سه لمیتراره کان بیهستین، لهو کاته دا مرووف ناتوانییت هیچ شتیکی سه لمیتی، له ههردوو باریشدا، هیچ به لگه یه کی راست ناسه لمیترن.

ههروهها تانهیه کی تر له عهقل دهدهن و دهلین که ناکریت پشت به عهقل بیهستیت بۆ سه لماندنی عهقل، چونکه دهکه ویته ژیر «مهحالی بازنیی» (استحالة الدور)، واته عهقل خۆی نه سه لمیتراره، که وایه چۆن عهقل بکهین به به لگه بۆ سه رچاوه بوونی عهقل؟ به لām ئەم بیروبوچوونانهی سو فیستائییه کان له باره ی عهقل و ههسته کان به خودی به لگه ی عهقلی و لوژیکی رهتکراوهن و وه لāmیان دهدهینه وه.

وه لām بۆ ره خنهی سو فیستائییه کان له عهقل

دهرباره ی ره خنهی ئەوان که عهقل ناگاته راستیی هه موو شتیکی و به لگه عهقلیه کان باوه رپیکراو نین، له به ره نه وه ی وه ک نامار ه مان پێ دا که به لگه عهقلیه کان ده بنه زنجیره و مهحالی بازنیی (استحالة الدور) به پێی بیروپرای ئەوان. ئەم بۆ چوونه یان دووره له راستی و له جێی خۆیدا نییه، چونکه هه ر چوار بنه ما عهقلیه کان فیهله سووفه کان قوتابخانه ی عهقلگه رای (سوقرات، نه فلاتوون، ئەرستو، دیکارت) دیاریان کردووه، کو مه لیک بنه مای راست و ره هان و هه موو به لگه یه ک له سه ر ئەمانه بنیات ده نرین، ئەوانیش:

۱- بنەمای خودی (مبدأ الهیة)

۲- بنەمای نادژیە ک (مبدأ عدم التناقض)

۳- بنەمای ناوندیی هەلگیراو (مبدأ الوسط المرفوع)

۴- بنەمای هۆکاری (مبدأ السببية)

ئەم چوار بنەمایە، کۆمەڵێک بنەمای راست و پەهان و هەموو بەلگەیه ک لەسەر ئەمانە بنیات دەنێن، چونکە ئەم بنەمایانە خواپسک و فیتەین، لەگەڵ لەدایکبوونی مرۆف دروست دەبن. ئەمەش پراستیە کی گشتیە و لای هەموو مرۆفیکێ ئەم جیهانەدا هەیە، وەک زۆر لە زانایانی ئەشرۆپۆلۆژی و سۆسیۆلۆژی دووپاتیان لێ کردووەتەوه^(۱)؛ بۆیە بە هیچ شێوازیەک شەکیان لێ ناکرێت.

زۆر لە زاناکانی سەردەم کە شارەزا و پەسپۆری زانستی ئەزموونین، ئەوه دووپات دەکەنەوه کە «بنەمای هۆکاری» دەکەوێتە ژێر بەلگەیی ئەزموونی، هەروەها چەندین بەلگەیی زانستی لەسەر بوونی زانینی خواپسک و فیتەری هەن، لەو بەلگەنەش: زانا و پەسپۆری ئەمریکی (دین هایمەر - Dean Hamer) کە پەسپۆری زانستی پەچەڵە کە (علم الوراثة) لە زانکۆی هارفارد، لە پەرێتوو کەمی خۆی بە ناوی (The God Gene) دا دەلێت: "باوەرپوون

(۱) خویندنه وه زانستیە سەردەمیە کان ئەوه دووپات دەکەنەوه کە بنەما عەقڵییە سەرەتا کان، وەک: بنەمای هۆکاری (مبدأ السببية): «بنەمای هۆکاری بوونی گەردوون» بە شێویە کی گشتی هەر ل کۆندا و تا ئێستاش لای هەموو مرۆفە کان هەبوونە. بەلگەش لەسەر ئەمە ئەویە کە هیچ میللەتێک بێ ئاین نەبووه. زۆر لە زاناکانیشتیوانی ئەم بیرمان کردووه. لەوانەش ژمارەیک زانای ئەمریکی لە پەرێتووکی: (The Evidence of God in an Expanding Universe) کە باسی بوونی بەلگەیی خواپسکی (فطري) کردووه و دەلێن: هزری بوونی هێزێکی گەوره کە کۆنترۆلی گەردوون دەکات و بەرپۆهی دبات، هزرنکی خواپسکە و خوا لە ناخی مرۆفیدا چاندووه. هەروەها فەیلەسووفی مێژوونووس، «ویل دیورانته»، لە پەرێتووکی (قصة الحضارة)دا ئەوهی دووپات کردووەتەوه.

کاتیڭ شوئنگه وتوانی رېبازی سوڤیستانییهت به عینادییه وه دهلین که هیچ راستیییه کی ره ها بوونی نییه و شهک له هه موو شتیڭدا ههیه! تو پوویسته پی بلی: "تهرئ ئه و قسه یهت راستیییه یان شه که؟" نه گهر وتی که راستیییه، ئه وکات دژایه تی رېبازه که ی خو ی کردووه، چونکه په سه ندی کرد که راستیییه ک بوونی ههیه! نه گهر وتیشی: "من شه کم له قسه ی خو شم ههیه." دیسان دژایه تی رېبازه که ی خو ی کردووه، چونکه مادام شه کی له قسه که ی خو ی هه ییت، ئه وکات قسه که ی رهت ده کرته وه و ناتوانین وه ری بگرین.

رېڭاكانى گىفتوگۆكردن لەگەل سۆفېستائىيەكان

يەكەم: رېڭاكانى حاشاھەلنەگر^(۱) (پېۋىستىي بە بەلگەھىننەۋە نىيە) ئەۋىش ئەۋەيە،
ۋەك زانايەك دەلئەت:

"زەلەيەك لە كەسكى سۆفېستائىي بەدە، ئەگەر خۆى توورە كرد و وتى:
بۆچى وات كرد؟ پېى بلى: بۆچى خۆت توورە دەكەيت؟ كى دەلئەت من
بوومە كە لىتم داۋە؟ ئەگەر وتى: دلىنام كە تۆ بوويت لىت دام. ئەۋكات پېى
بلى: تۆ دزايەتى رېبازەكى خۆت كرد، چونكە يەقىنت ھەيە لە ھەبوونىك
ئەۋىش ئەۋەيە كە من زەلەم لىت دا. ئەگەر وتىشى: من شەكم لەۋەيە كە تۆ
زەلت لىدابم. ئەۋكات زەلەيەكى تىشى لى بەدە!"

كاتىك ئىمامى بەلخى گىفتوگۆيەكى لەگەل كەسكى سۆفېستائىي
كرد و گىفتوگۆكەى سودى نەبوو، دواتر بە قوتابىيەكى خۆى وت: "پرو
پېروكەى بدزە." كەسە سۆفېستائىيەكە ھاتە دەرۋە و پېروكەى نەبىنى،
وتى: "كوا پېروكەم؟ لىزە نىيە!" ئىمامى بەلخى پېى وت: "دلىناي لەۋەى
پېروكەت ھىنابوو يان نا؟" سۆفېستائىيەكە وتى: "بەلى، دلىنام." لەۋ دەمەدا
ئىمامى بەلخى وتى: "ئىمە بە تۆ وىراين!" واتا: تۆ دانت پىدا نا كە يەقىن و
دلىنايەك لە ژياندا ھەيە.

دوۋەم: پېۋىستە گىفتوگۆ لەگەل سۆفېستائىيەكاندا بىكەين، بەلام گىفتوگۆى ئەۋان
پېۋىستى بە بنەما عەقلىيەكان نىيە، چونكە ھەرچەند بنەماى عەقلى بۆ بىنىت،
ئەۋ ھەر شەكى لى دەكات، بۆيە پېۋىستە تۆ پەخنە لە قسەكانى بىگىت و بۆى
بەلمىنىت كە قسەكانى مروڤ ناتگەيەنن بە يەقىن و قسەگەلىكى ھەلەن.
راستىيەكەش ئەۋەيە كە مروڤ دەگاتە دلىنايى و يەقىن، بەلام چۆن؟ ئەۋان دەلئەن

(۱) زانىنى حاشاھەلنەگر: ئەۋ زانىنە سادەيەكە ھەموو مروڤىك ھەيەتى و پېۋىستىي بە
بەلگە نىيە و شەكىشى تىدا نىيە، ۋەك ئەۋەى دەلئەن ژمارە ۲ لە ژمارە ۱ گەۋرەتەر.

هسته كانى مروڤ ناگن به راستى و مه حاله. نيمه ش پيان ده لئين كه ياسايه كى لوژيكى هديه. ده لئت: "ته گه شتنت به شتيك، ماناي تهوه نيهه كه تهو شته نيهه." بويه نه بوونى زانستت به شتيك، ماناي تهوه نيهه كه تهو شته نيهه.

نمونه: تو نازانيت كى هم كاترميره دروست كردهوه، به لام نه زانينت ماناي تهوه نيهه كه هيچ دروستكهرى نه بيت، چونكه هه بوونى دروستكهرى كاترميره كه راستيهه كى په هايه، به لام ديار كردنى دروستكهره كه راستيهه كى پرژهيهه، ده كرت بزانيه و ده شكرت نه زانيه. كيشه كسانى سو فيستائى تهويه كه نه زانيه خويان ده كه نه به لگه له سهر تهوه تهو شته بوونى نيهه. هه وهك تهوه دروستكهرى گهردوون ناسن و ده لئن گهردوون هيچ دروستكهرى نيهه. راستيهه كهش تهويه كه تهمه هه لهيه كى زور گهورهه و دژى ساده ترين بنه ماي عه قلى و لوژيكيهه. واته هه بوونى دروستكهر راستيهه كى حاشاه لنه گره (پويستى به به لگه هينانه وه نيهه). به سو فيستائيهه كان ده لئين: نه گه شتيان به راستى، ماناي تهوه نادات كه راستى و حقيقت بوونى نيهه. تهوه شتيكى حاشاه لنه گره و شتيكى زگماكيهه كه نيمه باوهردار پي ده لئين «خوارسك يان فترى». فويله سووفه عه قليهه كانيش پي ده لئين «بنه ما عه قليهه سهره تاكان» كه ساده ترين بنه ما «بنه ماي هو كارى» يه، ده لئت: "پروودانى هه پرووداوتك له نه نجامى هو كارى كه وهيه."

نمونه: نه گهر وشهيه كى نينگليزيت بينى، تينه گهيت و پاشان بلئت: " به هوى من تپى ناگم، بويه باوهرم بهوه نيهه كه نووسهرى كه هديت " هم قسهيه هه لهيه كى سادهيه، با لييشى تينه گهيت، به لام پويسته بزانيت كه سيك ههيه كه هم وشهيه نووسيوه. با توش نه زانيت كى نووسيوه تى و ماناي چيهه؟ به لام هم نه زانينه نايته به لگه بۇ تهوه كه هيچ نووسهرى بۇ هم وشهيه نه بيت.

کیشیه کی تری سو فیستائییه کان نه وهیه که هله یی لوژیکی ددکه ن: تنیا له بهر نه وهی نازانن کی نووسیویه تی، شه کیان له هه بوونی نووسر هیه. تنیا له بهر نه وهی نازانن کی نهرز و ناسمانی دروست کردوه، دین شه ک له هه بوونی خودا ده که ن. یان له بهر نه وهی مهبهستی هه بوونی گهردوون نازانن، دین و ده لئین: بوون هیچ مهبهستی کی نییه! بهم جوړه، نه گهر یین و لیان بروانین، ده بینین بیانوه کانیا ن هه مووی وهم و ییبنه مان.

رېبازی سو فیستائی هه مووی له سر نه م خالانه بنیاتنراوه، عه قل وا پیشان ده دن که توانای نه وهی نییه شته کان له یه کتر جیا بکاته وه. پاشان دین پوولی عه قل له کار ده خن و ده یکه ن به سرچاوهی خوشیه کان، نه وهش پیچیه وانهی تیوری مه عریفه ی دروسته.

سییه م: شه کی نه کادی می

هه ندیک لیکو له ر نه م جوړه شه که به جوړنکی سهر به خو داده نین، هه ندیک دیش ده یکه ن به به شیک له شه کی رېبازی (الشک المذهبی).

نه مهش زاراوهیه کی فله سه فیه - مهبهستی پیی نه کادی میای زانستی نییه - خاوه نی نه م جوړه شه که ده لئین: هیچ شتیک له بوونی خویدا یه قین نییه. بویه پیان وایه بو هر شتیک دوو تا سی نه گهر هه ن، به لام نه وان نه گهری به هیز وهرده گرن.^(۱)

لای نه م رېبازه هیچ یه قینیک بوونی نییه. به پیی پرسی یه قینیش، هه مان تیروانین و بوچوونی هیه له گهل رېبازه کانی تردا، به لام به رینگایه کی جیاواز تر. زورینه ی په پره وانی نه م شه که باوه ریان به هه بوونی خودا هیه، به لام

(۱) مدخل إلى الفلسفة، أ.د. حسن الشافعي: (۹۹).

به پێژیه کی نه گهری. واته نهوان وا ده بینن که هه بوونی خودا نه گهرێکی به هیزه. به لām نه م بۆچونه به پێی بنه مای عه قلی هه له یه و ره تکراره یه، به تایبه تیش بنه مای هو کار ی (مبدأ السببیه).

چونکه باوه ربوون به هو کار ی که خودایه بۆ هه بوونی گه ردوون، شتیکی یه قینییه. ههروه ک فیه له سووفانی قوتابخانه ی عه قلی ده لێن: هه بوونی خودا بوونیکی فهرز و پێوسته (واجب الوجود). واته عه قل ده لێت: هه بوونی خوا پێوستیه کی عه قلییه و نه بوونیشی مه حاله. بۆیه له پرس ی باوه ردا، لای فیه له سووف و زانایانی باوه ردارش نه مه جوړێکه له شه ک و ره تکراره یه و ناییت باوه رمان پێی هه ییت.

شه کی نه کادیمی له هزری ئیسلامیدا، له بواری بنه مای عه قیده دا ره تکراره یه، به لām له بواری فیه قیه دا په سه ند کراوه.

له بواری بنه مای عه قیده دا ره تکراره یه، چونکه له پرس ی عه قیده دا ناییت ٩٩٪ باوه رت به پێغه مبه ر (دروودی خوی له سه ر بیّت) هه ییت و ١٪ یش شه کت لێی هه ییت، به لکوو ده ییت ١٠٠٪ یه قینت پێی هه ییت. نه مه ش له سه ر بنه مای نه قل و عه قل و زانست بنیات نه راوه. ته نیا لای مروّقی ساده و نه زان نه ییت، نهوانه ی که توانای عه قلیان ته واو نییه، یان زانیاری ته واویان وه رنه گرتوه. بۆیه ده کریت نهوان یه قینی ته واویان له باره ی خواوه نه ییت.

به لām شه کی نه کادیمی بۆ ئیجتیهاد و پرسه فیه قیه کانی (ظنی) وه رگیراوه. له بهر نه وه له بواری نه حکامی شه رعیه دا جیاوازی له نیوان زانایاندا دروست ده ییت.

جوۆری دووهم: شه کی سیسته می (الشک منهجی)

په پیره وانی ئەم جوۆره شه که باوه پریان به بوونی راستیی په ها ههیه، به لام شه کیان له پینگا کانی گه یشتن به نه نجامه کان (مه عریفه ی راسته قینه) ههیه. ئەم جوۆره شه که وا له لیکۆ له ده کات که به ویست و توانای خو ی هه ستیت به نه نجامدانی تاقیکردنه وه له سه ر ئەو هزر و زانیاریانه ی لای ئەو هه ن و هه ول بدات هه ر هه له یه کی هزری خو ی له سه ر ئەو بابته پاک بکاته وه و دهیه ویت بگات به راستیی بابته که.

سه ره رای ئەمه ش لای په پیره وانی شه کی منهجه جی، مه عریفه پێی تی ده چیت و عه قل له توانیدا ههیه بگاته راستی و یه قین. ئەم شه که ش ده که ن به پینگای گه یشتن به یه قین و راستیی په ها. زۆر له فیهله سووفانی ش ئەم شه که یان بۆ گه یشتن به راستیه کان به کاره یناوه. له وانه ش: نیمام غه زالی و دیکارت و کانت ... هتد^(١).

بۆ نمونه: تۆ باوه پت به وه ههیه که راستی و یه قین بوونی ههیه، به لام شه که ت له پینگا کانی گه یشتن به راستی و یه قینه ههیه. بۆ نمونه: که سیکی رۆژ ناوایی باوه پری به وه ههیه که خودا ههیه. به لام شه کی له وه ههیه که نایا کامه پینگا راسته که یه؟ پینگای نایینی جووله که، یان مه سیحیه ت یان نیسلام؟ یانی ش تۆ موسلمانیت و دلنیا ییت که نایینی نیسلام راست و دروسته، به لام کیشه یه که ت ههیه، ئەو ی ش ئەوه یه که نازانیت کامه گرووپ و کۆمه له راسته و به شیوازیکی دروست نوینه رایه تی نیسلام ده کات؟ مه به ستمان له یه قین ئەوه نییه که چاولیکه ر ییت بۆ یه قین، به لکوو دهیه ویت ئەو یه قینه له سه ر بنه مای عه قلی و نه قلی و بنیات نراییت، نه وه که له سه ر بنه مایه کی چاولیکه ری کو پترانه.

(١) تمهید للفلسفه، د. حمدي زقروق: (١٢٧).

نهم جوړه شه که، شه کيکي په سهند کراوه و پيوسته مروږ هه بېټ، نه گهر نه مانېټ، نه وکات دهين به که سانيکي چاوليکهر. نهم جوړه شه که له بواړي زانسته نه کادي ميه کاندا په سهند کراوه. هه روه ها له لايمن زانسته کاني نه زمووني و سايکولوژي و سو سيولوژي په سهند کراوه.

بويه زانستي که لام، سهره پاي به لگه نه قلبييه کان (قورنات و سوننه)، هه ول ددهات به لگه کاني عه قلبي و لوژيکي و زانستيش به کار بهيټيټ يو سله ماندي بنه ما عه قيديه کان، تا شه ک لاي که ساني بېاوهر نه هيټيټ و ناچاران بکات که به شيوازيکي عه قلبيانه دان به راستيه کاني باوهر بکن.

يو نمونه: پزېشک و زاناي فهرنسي د. مويرس بوکاي، خاوه ني په پرتو کي: (القران والتوراة والانجيل والعلم)، نهم زانايه باوهر ي به خوا هه بو، به لام نه يده زاني کامه نايين راسته، بويه «شه کي مهنه جي» ي به کارهينا و له کو تاييدا گه يشته راستي قورنات. هه روه ها گه يشته نه وي که قورنات راست و دروسته و له هه موو لايه که وه له گه ل زانستدا دد گونجيت، به لام تهورات و شينجيل له زوريه ي لايه نه کانه وه دژن له گه ل زانستدا. ليره وه بومان ناشکرا دهيت که نهم جوړه ي «شه کي مهنه جي» پيوسته نه نجام بدرت تا که ساني بېاوهر و پيگا لي ونبو، به پيگاي نهم جوړه شه که وه بگن به راستي و به قين و باوهر به ناييني راست بهين.

جياوازي نيوان شه کي پييازي و شه کي مهنه جي:

۱. په يره واني شه کي پييازي ده لين: هيچ راستيه کي ره ها بووني نيه و نه گهر هه شبن، ناتوانين پي بگه ين.

به لام په يره واني شه کي مهنه جي ده لين: راستيه ره ها کان هه و ده شکر ت

پیان بگهین، به لام له باره ی رینگاکانی گه یشتن بیان له شه کداین، واته به دواى نه وده ده گه پین ناخو کامه رینگا باستره بو گه یشتن به راستی.

۲. شه کی ریبازی نه ویه که مروث له سهره تادا شه کی هیه و له کوتا یشدا هر له شه کدایه و هیچ کاتیک یه قینی بو دروست نابیت. واته له هه موو ژيانی خویدا و تا مردنیشی هر له شه کدایه!

به لام شه کی مهنه جی پیچه وانیه. له سهره تادا شه که، به لام له کوتا ییدا مروث ده گاته راستی و حقیقه ت.

۳. شه کی ریبازی هه لو یستی نه رنیه، چونکه بیتامانجه. به لام شه کی مهنه جی هه لو یسته که ی نه رنیه، چونکه ئامانجی نه ویه به ره و یه قین بچیت و بگاته راستی په ها.

۴. شه کی ریبازی مروث ده وه ستینیت و په پره وانی ده لین که له ده ستی کدا هیچ یه قینیک بوونی نییه و مروثیش ناتوانیت پتی بگات، هه تا به دوا یشدا بگه ریت، هیچ کات ناگه یته یه قین. به مهش شه کی ریبازی عه قل و هزری مروثه کان ده وه ستینیت و دوودلی و وه سواسی بو مروث دروست ده بیت، واته شه ک کونترولی مروث ده کات.

به لام له شه کی مهنه جیدا مروث خو ی شه ک بو خو ی دروست ده کات، واته مروث کونترولی شه ک ده کات.

۵. له شه کی ریبازیدا هیچ سهرچاوه یه کی دروست نییه بو گه یشتن به معریفه. نه وان سهرچاوه ی وه حی و عه قل و هه ست و نه زمونه کان هه موویان په ت ده که نه وه، واته گه یشتن به معریفه له توانای مروثدا نییه.

به لام شه کی مهنه جی باوه ر به سهرچاوه ی معریفه ده ییت و باوه ری

وايه كه مروڻ له توانيدا هديه بگاته مه عريفه و راستيه ره هاڪان، به لام
سه چاوهي هه ر قوتابخانهيه کي فلهسه في و ٿايني جياوازن له يه كتر.

به نشی دوووم
سه فسه ته (به هه له دابر دن) و به ره هه
هو دیر نه که

به شای دوهم

سه فسه ته (به هه له د ابردن) و به ره هه مه موډيرنه کهي

له م به شدا به پيوستې ده زانين باسې بيرې نوځوازي (الفكر الحداثي) (Modernity) بکهي و بيخه ينه روو ناخو ټو فيکره يه چ په يوه ندييه کي به هزري سو فنيستاييه ته وه هه يه؟ هه روها باسې چو نيه تي ساخکړدنه وه و نوکړدنه وه ي «بيروکري شه کگه را يې» بکهي له بيرې نوځوازي دا.

له لايه ني ميژووييه وه به شيويه کي يه کلاکه روو ديار نيه کهي بيرې نوځوازي پيدا بوو، هه نديک ليکولر ده لښ: ټم بيره له سه ددي پازده دا، له سه رده مي کولومبس (Columbus) دا ده رکه وتوو، کاتيک گه شتو وه ته کيشو هري ټم ريکا. هه نديک ليکولر تر ده لښ: هزري نوځوازي له سه ددي شازديه مه وه، له سه رده مي شوړشي چاکسازي پړوتستان ته کاندا، له سه ر ده ستې مارتن لوسر (Martin Luther) دا ده رکه وتوو. هه نديکيش ده لښ: نوځوازي له سه رده مي شوړشي فەرهنسي ده رکه وتوو، به لام ټيمه زور گرنگي به ميژووي دروستبو نيه وه ناده ين، به لکوو هه موو گرنگيدانمان له سه ر شيکارکردني چه مکه که ده ييت.

جياوازي نيوان نوځوازي و نوځوازي

زاراوه نوځوازي به عهريه ي پي ده لښ (التحديث) و به ټينگليزي پي ده لښ (Modernization).

ههروهها، زاراوهی نوێخوازی به عه ره بی پێی ده لێن (الحداثة) و به ئینگلیزی پێی ده لێن (Modernity).

زۆر کهس جیاوازی له نێوان زاراوهی نوێکردنه وه (التحديث) و نوێخوازی (الحداثة) ناکهن، وا بیر ده که نه وه که هه ردوو کیان هه مان واتایان هه یه، بۆیه پێویسته جیاوازی نێوان هه ردوو زاراوه که به خهینه پروو:

زاراوهی نوێکاری (التحديث): واته نوێکاری له بیر ته که نه لۆژی و به ره وه پێشبردنی که رتی پێشه سازی بۆ ئاسانکردنی ژيان. واته ئامانج لێ پێشکه و تنه له لایه نی ماددی و ته که نه لۆژییه وه. پێگومان فیکرێکی باشه و پێویست بوو بکریت، هه موو زانا مو سلمانه کانیش پشتیوانی نه وه ده کهن و هه یج که سیکیان دژایه تی نه وه ناکات، چونکه فیکرێکی زانستی و شارستانییه، له به رژه وهندیی مرۆفدایه و هه یج په یوه ندییه کی به هه یج ئایدیۆلۆژیایه کی فیکرییه وه نییه.

زاراوهی نوێخوازی (الحداثة): بۆچوونیکی هزریه و هه لۆستیکی فه لسه فییه و خاوهن تیۆرییه کی مه عریفی (epistemology) تایبه ته.

نوێخوازی له سه ر فیکری رێژه یی (النسبیه) و په تکردنه وه ی راستیه په ها کان (الحقائق المطلقة) و به ها په ها کان (القيم المطلقة) بنیاتنراوه. گرن گترین بۆچوونی نه وه یه: «مرۆف ده کاته سه نته ری بوون و سه رچاوه ی زانین و دانه ری به ها په وه شتییه کان.» واته نه م فیکریه نکۆلی له بوونی خودا و هه موو بنه ما ئایینییه کان ده کات.

نوێخوازی هه ول ده دات کولتووری ئایینی و نه ته وه یی هه لۆه شیئیه ته وه و هه ر له سه ر بنه مای ماددیگه ری و دوور له بیر می تافیزیکی و ئایینی نوێ بکریته وه. ده کریت بیر نوێخوازی هه ندیک خالی نه رتنی هه ییت له بواری گه شه پیدانی هه زری و نه هیشتنی کولتووری بته رستی (وثنی) و ده مارگیری،

به لام زۆرینهی خاله کانی نه رننن، به تایبته له بواری به های رهوشتی (القیم الاخلاقیه) و بنه ما کانی باوه (أصول الإیمان).

وا دیاره نوێخوازی مروّف ده کاته سهنته ری بوون و دهیباته ناستی خودا، چونکه نهو فیکریه که بیروباوه ری مروّفی کرده سهرچاوهی به هادانان و هه موو زانین و مه عریفه ی تری رهت کرده وه. ههروه ها هه موو بابه تیکی پیرو ز (هه بوونی خودا، په یامی پیغه مبه ران، ناین ... ی) کرده بابه تی ده سترکردی مروّف و مروّفایه تی و له راستییانی کرده ده ره وه.

سه فسه ته (به هه له دابردن) له هزری نوێخوازیدا (الفکر الحداثی)

نوێخوازی (الحداثة - Modernity) له به ره مه می سه فسه ته ی عیندییه، لی ره دا سه فسه ته نوێ بوویه وه، به لام نه م جاره به ناوێکی تر و شیوازیکی تر. سه فسه ته ی عیندی هه موو راستیه کی بابه تی رهت ده کاته وه، ته نیا عه قلی مروّف ده توانیّت شت بکاته راستی و ناراستی، به مهش هه موو شتیکی ده بیته پیژیه ی. له نوێخوازیدا هه مان شته، هه یچ راستیه ک له واقیعه دا بوونی نییه، ته نیا عه قلی ده توانیّت بریار بدات. واته نه گه ر عه قلی مروّفیکی شتیکی کرده راستی و عه قلی، به لام مروّفیکی تر نهو شته ی کرده ناراستی، نه وکات هه ردوو کیان له هه مان کاتدا راستن، جا لی ره دا به هیژتره که سه رده که ویت (به هیژی لوژیکی نا، به لکوو به لوژیکی هیژ) له به رنه وهش و لاتا ته زله یژه کان نه م سیسته مه په سه ند ده که ن، چونکه له به رژه وهندی نه وانه.

پژیهیه ته به ها په وشتییه کان له فیکری نوێخوازیدا

ههروهک ئاماژه مان پێدا که هیچ راستییه کی په ها له هزری نوێخوازیدا بوونی نییه، به لکوو هه موو به ها کان پژهیین. ده کریت لای هه ندیک کهس له شفرۆشی کارنکی خراپ بیت، به لام له هه مان کاتدا لای هه ندیک کهسی تر کارنکی باش بیت. له به رته وهش فیکری نوێخوازی پێی به له شفرۆشی دا، ئه مرۆ به ملیۆنان ئافرهت کاری له شفرۆشی ده کهن، ئه وهش به شیویه کی یاسایی و ده ستووری له لایه ن حو کوومه ته که نه وه پێی پێ دراوه. ئه گه ر به رسی ن ناخۆ کوشتن کارنکی هه له یه یان دروست، ئه وکات به پێی به رژه وهندی به رپاری له سه ر ده دریت. ئه گه ر ئه م کوشتنه بۆ تۆ و میللته کهت باش بیت، ده لیت کارنکی چاکه.

نموونه ی زۆر له سه ر بابته که هه ن، بۆ نمونه: کاتیکی پژهیمی به عس چه کی کیمیای له سه ر کورد به کارهینا، ده یان هه زار کهسی کوشت و سه دان هه زاری تری ده ریه ده ر کرد، ئه و کاته ئه مریکا و نه ته وه یه کگرتوه کان هیچ هه لۆستیکیان به رانه ر پژهیمی به عس نه بوو. به پێچه وانه وه، هه ندیک ولاتی زله یز له شه پی دژی ئێران پشتیوانی به عسیان کرد و چه ک و ته قه مه نییان پێ فرۆشت. به لام دوا ی تیه پینی ١٥ سال، ئه مریکا سه رله نوێ خۆی له سه ر کاری به عسییه کان نا رازی کرد. ئه مهش به هۆی ئه وه ی به رژه وهندیی له گه ل پژهیمی به عس نه ما. واته پیوه ری ئه وان به رژه وهندیخوازانیه. هه ر کهس به رژه وهندیی ئه وانی تیدا بیت، پشتیوانی لی ده کهن، ئه گه ر به رژه وهندی شیان له گه لدا نه ما، دۆژمنایه تییه ده کهن. هه ر جیه ک به رژه وهندیی ئه وانی لی بیت، له وێ ده بن. واته پیوه ری ئه وان بۆ راستی و هه له ی کارنک ته نیا به رژه وهندیی ئه وانه.

نموونه یه کی سه رده م: له به ر کوشتنی چوار کهسی سه ر به پۆژنامه ی «شارلی ئیبدو» له ولاتی فه ره نسا، زۆرینه ی سه رو که کانی جیهان،

به تايه تييش سهرو که عه ره به کان سهرداني فته پنه سايان کرد. هه موويان نهو کارهيان ئيدانه کرد و به کارتيکي تيرورستييان دانا، نه مهش چونکه نهو کوشتنه له دژي بهر ژوهنديه کاني فته پنه سا و ولا ته زله پزه کان بوو. هه چنه نه له هه مان ده مده مليونان خه لکي سووريا کوژران و دهيان شار خاپوور کران به بهرميلي (T.N.T)، زور جاري تر خه لکي سځيل کيميا باران کراون و نه ته وه په کگرتوه کانيش پشته راستيان کرد وه ته وه که چه کي کوم له کوژ له دژي خه لکي سځيل به کاره پنه راوه، دهيان مليون کهس د بهر به دهر کراون، ئيستاشي له گه لدا بيت نه ته وه په کگرتوه کان و نه سهرو که کاني جيهان نه يانوتوه که کارتيکي هه له يه. نه مهش له بهر نه وه ي مانه وه ي پژمي سووريا له بهر ژوهنديي نه واندايه، پيچه واندي نه مهش چه ندين ولا تي زله پز و زور به ي ولا تاني نه وروپاش پشتيواني خويان بو پژمي سووريا پيشان دا و نه ته وه په کگرتوه کانيش په سندي کرد که به شار نه سد سهرو کيکي شه ري عيه، نه وانده شي شور شيان نه جامداوه تيرورستن و گه يشتنه سزاي خويان.

ههروه ها کوشتني سدهان هه زار کهس له ميانمار و دهيان هه زار که سيش له ولا تي مالي له سر دهستي توند پوه مه سيحيه کان کوژران، که سيش نه م کوشتنانه ي ئيدانه نه کرد، چونکه نه واندي کوژرابوون، موسلمان بوون و له بهر ژوهنديي پوژنا وادا بوو، بويه پوژنا واه دنگي ليوه نه هات.

بهم هو يه وه کاتيک برپار پژه يي بيت، کاره ساتي گه وره پووده ده ن. بۇ نمونه، کاتيک نه وروپيه کان پوشتن بۇ کيشوهر ي نه مريکا، ويل ديوران ت و زور له ميژوونوسان ده لين که دهيان مليون هيندييه سووره کانيان کوشت^(۱) نه مهش له بهر نه وه ي به پي عه قلي نه وروپيه کان نه مانه به که لکي شار ستانيه ت نايه ن و پيوسته بکوژرين، به لام به پي عه قلي هيندييه سووره کان دا گير کردني

(۱) (الغرب والعالم) کافين رايلي: ۱۰۶/۲ - ۱۰۷. (المسيحية والسيف) بروتولومي دي لاس:

زهوبی تهوان و كوشتنيان زورداري بووه ليسان كراوه.

ليږدا دژبه كيې هزري دروست بوو، به لام تهوهی بههيز بوو سهر كهوت. كهواته مادام هيچ راستيه كي په ها نيه كه كوشتن شتيكي هه له بيت، برپاريس رپژهي بيت، ثوكات لايهني بههيز (تهوروپيه كان) سهرده كهوت، به لام به لوژيكي هيز، نه ك هيزي لوژيك. تنانته هندیك ميژوونوس ده لين كه په نجا مليون له هيندييه سووره كان كوژران.

سهرپاي تهوهی له نيوهی دووه می سدهی بيسته مدا، حوكومه تي نه مريكا له ژيږ دروشي: (تطهير الأرحام من الألفام - پاک کردن هوی زگی هيندييه سووره كان له مينه كان) ههستان به دانانی فاكسينی نه زوكی بو تهو نافرته تانهی هيندييه سووره كان كه له ژياندا ماون، بوتهوهی منداليان نه بيت، ژنه كانيشيان ناچار كړد به دانانی تهو فاكسينه.^(۱) هه موو ته مهش له سهر دهستی ته مريكاي پيشكه وتووی خاوهن شارستانيهت كه سيكيولاريزمه كان ده سلاتيان ده كړد، به لام له فيكري نوخوازیدا ته مه كاركي باش بوو، چونكه له تيږوانيني ته واند هيندييه سووره كان به كه لكی شارستانيهت ناهين و پيوسته بمرن.

هه روه ها پيش تهوهی شوږشي زانستی و ته كنه لوژيا له جيهان سهر هه لبدات، تهوروپيه كان به دميان مليون ته فرقييان كړد به كويله و به مليونان كويلهی ته فرقي له برسا و له بهر نه خوښي له ژيږ ته شكه نجهی مردندا بوون. تهو شيان پي راست بوو، چونكه له بهر ژه وهنديي تهوروپيه كاندا بوو.^(۲)

(۱) (أمريكا و الإبادة الجنسية): (۶۰ - ۶۱).

(۲) (الغرب والعالم) كافين رايلي: ۱۰۶ - ۱۰۷.

كۆيلايه تى سەردەم لە فيكرى نوڭخوازىدا

فيكرى نوڭخوازى -لە پىناو بەرژەوندىي دەسەلاتدارە رۆژئاوايىه كاندا- كۆيلايه تى تاكه كەسىي نەهيشت، بەلام جۆرىكى ترى كۆيلايه تى بەرەم هيتا، ئەويش كۆيلايه تى داگير كردنى گەل و ولاتە كان بوو، كۆيلايه تى بازار گانيكردن بە مليۆنان كچ لە پىنگاي لەشفرۆشى، كۆيلايه تى هەزار كردنى ولاتان و چەسپاندنى برپارى بانكى نيۆدەولەتى بوو بەسەريان ... هتد.

پيۆستە بزانيىن كە ئەمريكا يەكەم ولات نەبوو كۆيلەكانى نازاد كردن، بەلكوو چەندىن ولات بەر لە ئەمريكا برپارى نازاد كردنى كۆيلەكانى داو، وەك دانيمارك لە سالى ۱۷۹۲ برپارى نازاد كردنى كۆيلەكانى دا. لە سالى ۱۸۱۴ كۆمەلەك ولاتى ئەوروپىي لە كۆنگرەي فييەننا برپارىيان دا كە دەيت سنوورىك بۆ كۆيلايه تى دابنرێت. لە سالى ۱۸۳۴يش لە ولاتى كەنەدا كۆيلەكان نازاد كران و دواتریش لە سالى ۱۸۶۵ سەرۆكى ئەمريكا «ئەبراھام لينكۆلن» لەبەر چەند ھۆكارىكى سياسى -لەوانەش يەكگرتنى ئەمريكا- برپارى نازاد كردنى كۆيلەكانى دا. ھەر وەك «لينكۆلن» دەلێت: "ئەگەر تەوانىبام بى نازاد كردنى كۆيلەكان يەكگرتوىي ئەمريكا بپارێزم، كۆيلەكانم نازاد نەدەكردن ..."

زانای ناودار، «جون ھنرىك كلاك» ئەوى لە پەرپتووكە كەيدا بە ناوى (تجاره الرق والرقيق) دووپات كردووئەتەو.

دەيت ئەوئەش بزانيىن كە كۆيلەكان لەبەر ھۆكارى مرۆفایەتى و مرۆفدۆستى نازاد نەكران، بەلكوو ھۆكارى نازاد كردنىيان بۆ گەشەپيدان و پيشكەوتنى بواری پيشەسازى دەگەرپتەو، كاتىك نامير و ئامرازەكان پەيدا بوون، تەوانىيان بە ئاميرىك كارى دەيان كۆيلە بکەن، بۆيە كۆيلە بۆ ئەوان بوون بە بارگرانى و پيۆستىيان پى نەما. بەمەش، رۆژئاوا دەستى لە كۆيلايه تى

تاكه كه سى بهردا و دهستى كرده به كۆيله كردنى گهل و ولاته كان له پړنگاي داگير كارييه وه. ههروهك بهریتانیا له ماوهی سهد سالدا، ولاتی هیندستانی داگیر كړد و مامه لهی كۆيله یان له گه لئاندا ده كړد. ههروهها نه مریكا و ولاته نهو رووپیه كان دهیان سال ولاته عه رهبیه كانیان داگیر كړدبون، مامه لهی كۆيله یان له گه لئاندا ده كړد، هه موو بهرهمی نهوتیان له ژیر دهسه لاتی نهواندا بوو و زوړنهی سوو دیشی هه ر بؤ نهوان بوو. ئینجا دهستیان به سهر ولاته نه فریقیه كاندا گرت و نهو زړ و دهرامهت و سامانهی هه یانبوو، بردیان و هیشتیان نه فریقیه كان له برسا بمرن. به لام هه موو نهو كارهیان به راست دهزانی و بهرهمه لستی و پارژگار یكردن و شوړشه كانی دژی زوړداریشیان به تیروړ ناوزه ند ده كړد.

كۆیلايه تی تا ئیستاش بهردهوامه، به لام به شیوازی جیواز له جارن.

نه ری نهوه به كۆيله كردن نییه ئیستا له جیهاندا بازرگانیهی له شفروشی به دهیان ملیون كچ ده كړت؟

نهی نهوهی دهیان ملیون كهس میشتکیان له دست داوه و بوونه ته كۆيلهی ماده دهو شېبه ره كان؟

یان نهوهی نزیكهی په ك ملیار كهس له جیهاندا له ژیر هیلی هه ژاریدان؟ نهی دهر بارهی نهوهی ئیستا چه ندین وه لات دهسه لاتی خو یان له دست داوه و له ژیر بریاری بانکی نیوده وله تی كار ده كه ن؟ نه مهش به هو ی زیاد بونی قهرز له سهریان.

یان نهوه به كۆيله كردن نییه به دهیان هه زار مندالی هه تیو - له ولاته نهو رووپیه كان- بیته په روه رده و ناماده بكرین بؤ سهریاز یكردنی به زوړی و شه پریان پی بكرت؟

هممو ته مانه به شیویه کی فهرمی ده کرښ و همموشیان له ژیر دهسه لاتی ولاته زلهیزه کانه وه ده کرښ له پیناو بهر ژه وهندیی روژ ناو ادا.

هزری نویخوازی و په سهند کرښی هاوډزه عه قلییه کان

بیری نویخوازی وا بریار ددات که هیچ راستیه کی معریفی په ها له واقعدا بوونی نییه. سرچاوهی معریفه تنیا عه قلّه و عه قلّیش له ناو خویدا ده توانیت بریار بدات که چی باش و راسته، چیش خراب و هه له یه، به لام عه قلّ ناتوانیت له واقعدا بگاته راستی و بریار له سر شته کان بدات.

بهم جوړه، راستیه معریفیه کان به پپی بریاری عه قلّ دهنه شتیکی پړه یی، واته نه گهر عه قلّت بریاری له سر باشی کارنک دا، نهو کاره باش دهیت و له هه مان کاتدا نه گهر عه قلّی که سیتیکی تر کاره که ی به خراب زانی، نهوکات به کارنکی خراب داده نریت. لای تووه باش دهیت و لای نهو خراب.

پروونه که نهو فیکریه دژي بنه ما عه قلّی و لوژیکیه کانه، یه ک له وانیش «بنه ما نادریه که کان»، واتا مه حالّه دوو شتی دژ له یه ک کاتدا کو بنه وه. بویه بیري نویخوازی - هه رچنده باوه ری به هیچ نایینیک نییه - ده لیت هممو نایینه کان راستن - واتا هر نایینیک لای شونکه و تووانیه وه راسته. بو نمونه، نایینی زرده شتی لای زرده شتییه کانه وه راسته، نایینی جووله که لای جووله که کانه وه راسته، نایینی مه سیحیه ت لای مه سیحیه کانه وه راسته، نایینی نیسلام لای موسلماننه کانه راسته، نیلحداد لای بیباوه پانه وه و مولحیدانه وه راسته. - بهم جوړه بیري نویخوازی ده لیت: هممو نایینه کان راستن و خوداش راسته.

نا نهویه هه له ی گه وړه، چون ده کریت هم فیکرانه هممویان دژیه ک بن و

له هه مان کاتيشدا هه موويان راست بن. نه مه دژي بنه ماي عه قل و لوژيکه. چون ده کړت نايينيک بلت يه ک خدا هه يه، يه کيکي تر بلت دوو خدا هه ن و نه وي تريان بلت سي خدا هه ن، دانه يه کيشيان بلت نه سلن هيج خودايه ک بووني نيه، هه موويان راست بن؟!

لهم سهرده مه دا، نه م فيکريه له جيهان به گشتي و له ولاتاني نيسلاميش به تايبه تي به شيويه کي سيستمی و بهرنامه بؤ داپژراوي جيهه جي ده کړت. هه ر وه ک نيستا له ولاتي نيمارات ده ستی پي کردوه و بيري ناييني نيبراهيمي بلاو ده که نه وه که نايينيکي يه کگرتوه له هه رسي نايينه کان (جوله کايه تي، مه سيحيه ت، نيسلام) پيکه اتوه.

له که ناله کاني راگهيانندا زور کار ده کړت تاوه کوو نه م بيره له ژير هه ر ناوړنکدا يت بلاوي بکه نه و به تايبه تي له ريڼگاي «پيکه وه ژيان» وه. تا گه شتووه ته نه و راده يه ي له بهرنامه يه کدا بيژه ري بهرنامه که بلت: "نایا توندپوه ي نيه بلين نايينه کاني تر هه لن!"

باشه نه گه ر وا بيریکاته وه که هه موو نايينه کان راستن، وه ک ناييني نيبراهيمي، بؤ چي ناچيته ناو نه و نايينه؟ نينجا جيا له لايه ني ناييني که نه م فيکريه هه له يه، به لکوو دژي بنه ماي عه قلبيشه، به تايبه ت «بنه ماي نادريه ک» نه و که سه ي نه وه ده ليت، ته واو ميشکي خوي له ده ستداوه، چونکه بنه ما عه قلبيه کاني په تکر دنه وه. نه وانه ش هه نديک ريخوشکهرن بؤ يه کگرتني نايينه کان. بؤ يه نه م که سانه ناگايان له خويان يت يان نا، مده ستيان نه وه يت يان نا، نه و نه وان به م ريڼگايه بهر وه يه کگرتني نايينه کان (وحدة الأديان) ده چن.

هزري نوځوازي و تيوري «مللاني» له پيتاو مانه وه - الصراع من أجل

البقاء»

هزري نوځوازي - هه چنده ده لیت که هیچ راستییه کی په ها بودی نیه - باورپکی په ها به تیوری پهره سندن (نظریة التطور) دهیئت،^(۱) نعوښ به خوښدنی «هه لېژاردنی سروشتی - Natural selection» ناوړه پوه که کمشی نه ویه که مانه وه بؤ باشتړنه کانه، مبه سته له باشتړنیش نهو، گیانله بهر و مروځانن که به هیژترن بؤ ململانی کړدن له سهر مانه وه له ژیان. چارلس داروین (Charles Darwin) له تیورییه که یدا، له پهرتو وکی (أصل الإنسان - بلاوی کردو وده و ده لیت: "په گهزی نه فرقی زور پهری نه سهندو وده و هشت نریکن له مایمون، به لام په گهزی نه وروپیی بهرترین په گهزه، له بهر وده دینت په گهزی نه وروپیی کوئترولی جیهان بکات."^(۲) هه وده داروین پیښی نه وی کرد که توخمی نه وروپیی له په گهزی سپی و پیښکه وتوو کوئترونی جیهان ده کهن. نم بیرهش زور باش بو بیته بابته تی خوښدن بؤ نه وروپیه ک.

(۱) چارلس داروین (Charles Darwin) ده لیت: "هه مو بوونه وده زیندو وده کان له خانیه کی - ناوی «نهمییا» دروست بوونه که بهر له ملیونان سال له گو میکا بووه له نه فرقا، ینجا دینت سروشت نهو خانیه یی هه لېژارد، دواتر به چمند قوناغی جیاوازا پهری سهند تا بوو به مای نهو ماسییهش پهری سهند و بوو به زور ماسی تر. دواتر هندیکن لهو ماسیانه به قوناغی ملیونان سال پهریان سهند تا بوونه گیانه وهری وشکاوی - توانییان له ناو ناو و وشکانیدا بی. دواتر ملیونان سال پهریان سهند تا بوونه گیانه وهری خشوک. نم خشوکانهش ملیونان سخی پی چو تا بوونه سخی بهش: یه کم: شیردهر. دووهم: گیانه وهری خشوکی هیلکه کمر. نیمه بالنده. پاشان گیانه وهره شیردهره کان به قوناغی درېژدا تیپه رین و به ملیونان سال پهریان سهند تا بوون به گیانه وهریکی هاوېش (السلف المشترك) له نیوان مایمون و مروځان. دواتر به ملیونان سالی تر پهریان سهند تا بوونه دوو بهش: مروځ و مایمون. دواتر مروځیش پهری سهند تا بوو به زور په گز.

(۲) هه وده داروین دوو پات ده کاتمه که له پاشه پوژنکی نریکا په گهزه بهرزه کان په گمر. نزمه کان له ناو وده بن. نمه مش دهقی قسه که یه تی:

"At some future period, not very distant as measured by centuries, the civilized races of man will almost certainly exterminate & replace the savage races throughout the world."

سهرچاوه یی وده که:

Charles Darwin (1871) The Descent of Man, 1st edition, pages 169- 168.)

(Charles Darwin (1871) *The Descent of Man*, 1st edition, pages 169- 168.)

تا له میښکی مندا له کانیاندا بچینن که دهیټ په گهزی ته وروپیی به سره
همه موو خه لکییه وه دهسه لاتدار بیټ، نهم تیورییهش بیټه بیانوه ک تا ماف به
ته وروپیییه کان بدات کوټنرؤلی جیهان بکه ن.

له نه نجامدا، نهم فیکریه کاریگه ری خراپی به دوا ی خویدا هیئا و
بووه هو ی ململانییه کی هزی توند و دژوار له نیوان په گه زیه رستاندا. هر
په گه زنک دهیرست له ململانییکهیدا نهو سرکه ویټ و کوټنرؤلی جیهان
بکات. دهره نجامه که شی دروستبوونی جهنگه جیهانییه کان بوو. هر وه ک
زانای به ناویانگ «ریشار فیکارد» (Richard Weikart) ده لیت: "داروینیزم
توانی به ها رهوشتییه کان له ناو بیات و پښگای بۆ که سیکی وه ک هیتلر خوش
کرد تا بیټ و هه ول بدات کوټنرؤلی همه موو جیهان بکات."^(۱) واته ریشارد
دوویاتی ده کاته وه که بیرى داروینی هو کارنکی سره کی (ناپراسته وخو) بوو
بۆ هه لگیرسانی جهنگی جیهانی.

نهم بابه ته له په رتو وکه که ی هیتلر (کفاحی) دا دوویات کراوه ته وه،
کاتیک ده لیت: په گهزی نه لمانی له همه موو په گه زنکی تر بهرتره و پیوسته
سهریکه ویټ و کوټنرؤلی جیهان بکات."^(۲)

ههروه ها بیرى «میکافیل» ی بهربلاو کاتیک ده لیت: "الغایه تبرر الوسیله"
واته: "بۆ بۆ گه یشتن به نامانجه کان همه موو پښگان کان پراستن"^(۳)؛ نهمه ش
کاریگه ری نهرټنى له سره مرو فایه تی دروست کرد و پرووی مرو فایه تی کرده
دوا که وتنى بهر ژه وهندی خو یان و نامانجی مرو فایه تی کرده بهر ژه وهندی
تایبه ت. له پراستیشدا نهم بیره بووه هو ی ململانی و ده مارگیری و داگیر کردنی

(1) (From Darwin to Hitler) Richard Weikart p:215.

(۲) په رتو وکی: (کفاحی) هیتلر: (۱۶۱ - ۱۶۳).

(۳) په رتو وکی: (الأمیر) میکافیلی: (۹۱).

میللەتان و دزینی مآل و سامانیان.

ههروهها کارل مارکسیش به بیرى داروین و مکافیل کاریگەر ببوو، بۆیه بیرى «داروینیزمى کۆمه‌لایه‌تى»ى به‌ره‌م هێنا^(۱) و ئەم بۆچوونه‌شى بووه هۆى دروستبوونی جەنگه گه‌وره‌کان که شوێنکه‌وتووانى مارکس پێى هه‌ستان. به‌ جۆریک، تا یه‌کیته‌ى سوڤیه‌تیان دامه‌زراند، ده‌یان ملیۆن که‌س کۆژران.

سەفسەتە له‌ هەزری «پاش نوێخوازی» دا (ما بعد الحداثة - Postmodernism)

زۆر له‌ بیرمه‌ند و لیكۆله‌ران پەخنەیان له‌ فیکری نوێخوازی هه‌بووه، چونکه زۆر هه‌له‌ى تێدا هه‌بووه. بۆیه هه‌ولیان دا فیکریکی تر به‌یئنه‌ کایه‌وه، ئەویش فیکری «دواى نوێخوازی» (ما بعد الحداثة - Postmodernism) بوو.

ئەم فیکره‌ش جیاوازیه‌کی زۆری له‌ گه‌ل فیکری یه‌که‌م هه‌بوو.

- فیکری نوێخوازی ساخکردنه‌وه‌ی سەفسه‌ته‌ی عیندی (به‌ لای منه‌وه) بوو، چونکه‌ ده‌یگوت: راستیه‌ مه‌عریفیه‌ کان ته‌نیا له‌ عه‌قلى مرۆڤدا هه‌ن و له‌ واقیعدا نین. به‌لام فیکری «دواى نوێخوازی» ساخکه‌ره‌وه‌ی سەفسه‌ته‌ی عینادییه، چونکه‌ ده‌لێت: هیچ راستیه‌کی مه‌عریفی بوونی نییه، نه‌ له‌ عه‌قل و نه‌ له‌ واقیعدا.

- له‌ فیکری نوێخوازیدا مرۆڤ سه‌نته‌ری بوون و سه‌رچاوه‌ی مه‌عریفه‌ بوو. به‌لام له‌ فیکری پاش نوێخوازیدا مرۆڤ شتیکی بی‌هه‌یه‌ و سه‌رچاوه‌ی مه‌عریفه‌ش نییه.

- له‌ فیکری نوێخوازیدا مرۆڤ سه‌رچاوه‌ و به‌های پره‌وشتییه (القيم الأخلاقية).

(۱) پەرتووکی: (رأس المال)، مارکس: (۵۸ - ۵۹).

واتا ئەو فیکریه مەرۆفی گەیانە پلەیه کی بەرز و پیرۆز. بەلام فیکری «پاش نوێخوازی» مەرۆفی کردە شتیکی سادە، وەک هەموو شتیکی بیروچ.

هەر وەک (ستیفن هاوکینگ _ Stephen Hawking) لە پەرپتووکه کی خویدا (The Grand Design) مەرۆف وەک کەرەستەیه کی ماددی وەسف دەکات. هەر وەها لە دیدارنکیدا دەلێت: "مەرۆف تەنیا چلکێکی کیمیایه لەسەر هەسارەیه کی بچووک."^(۱)

هەندێک لە لیکۆلەرانیش دەلێن: فیکری نوێخوازی وەک کەرەستە و ئالەتێکی وشک و پەق بوو، بەلام فیکری دواي نوێخوازی وەک کەرەستە و ئالەتێکی نەرم و پڕوونە. بەم جۆرە، پەخنەي زۆر لە فیکری نوێخوازی گیرا، پاشان ئەو پەرخانە بوونە هۆی پەیدا بوونی فیکری پاش نوێخوازی.

دواتر زۆر هەز و فیکری تر دەرکەوتن، وەک فیکری نەبوونگەرایي (العدمی - Nihilism) و فیکری بییهایی (العشیة - Absurdity) و فیکری هەلۆه‌شاندنەوه (التفکیکه - Deconstruction) ... هتد. ئەم فیکرانە هەموویان کەوتنە ژێر فیکری «دواي نوێخوازی».

ناشکرایه که لە فیکری دواي نوێخوازیدا پێناسەي مەرۆف گۆرپەرا، ئەوان دەلێن: "مەرۆف نە سەنتەری بوونە، نە سەرچاوهي مەعریفه‌یه و نە سەرچاوهي بەهای پەشتیشە -القيم الأخلاقیه-"

بەم جۆرە، مەرۆفیان لە پلەیه کی بەرز هێنایه خوارووه بۆ ئاستی شتی ییگیان. واتە مەرۆفیان کرد بە شت و هیچ مانایه کیان بۆ بوونی مەرۆف نەهێشتەوه و هیچ جیاوازییه کیان لەنیوان مەرۆف و هەر شتیکی تر نەهێشت.

ئەگەر سەیر بکەینە فیکری «دواي نوێخوازی»، دەبینین که هیچ بەهایه ک

(1) STEPHEN HAWKING, From an interview with Ken Campbell in the 1995.

بۆ مړوڤ نه هیلاوه ته وه و کراوه به شتیکی بیبه ها. وه ک فرۆید (Sigmund Freud) که نه فسی مړوڤ ده کاته نه فسیکی گیانه وهی، وه ک ده لیت: "نه فسی مړوڤ نه فسیکی گیانه وهی، نامانجی سه ره کیی نه فسی مړوڤ ته نیا سینکس و جووتیوونه."^(۱) مبه ستیشی نه وهی که هیچ جیاوازییه ک له نیوان مړوڤ و گیانداردا نییه. هه وه ها له په رتو که کی خویدا (الطوظم والحرام) دا باسی گرتی نو دیب (عقدة أودیب) ده کات، مبه ست پتی نه و گریه یه که ده بیته پنگر له به رده م کردنی کاری سینکسی له نیوان دایک و کوردا. هه وه ها باسی گرتی نه لیکترا (عقدة ألیکترا) یش ده کات و مبه ست پتی نه و گریه یه که ده بیته پنگر له به رده م کردنی کاری سینکسی له نیوان باوک و کچدا. فرۆید ده لیت: نه وه کاریکی راسته، چونکه مړوڤ ناچاره هزی سینکسی خوی تیر بکات و نایت پتی لی بگیرت!^(۲)

هه وه ها له فیکری مارکسیدا (Karl Marx) مړوڤ ته نیا به ره می سروشته و به شیکه له سروشت، واتا بوونیکي ماددییه، دهیت و ده مرت، وه ک گیایه ک ده روت و ده پو و کیتیه وه. نامانجی مړوڤ ته نیا «نیشته جیبوون و خواردن و هزی سینکسییه» به م جوړه مړوڤی له پلهی مړوڤوون خست و هینایه پلهی گیانه وه ران. هه وه ها ده لیت: "هیچ راستیه ک بۆ به ها په وشتیه کان نییه، نه و به هایانه هه مووی فیلبازی دیندارانه تا خه لکی پی بخه له تینن."^(۳)

زورنکیش له زانا مولحیده کانی سه رده م - به پتی فیکره ی دواي نوخوازی - نه وه دوویات ده که نه وه که هیچ مانایه ک بۆ بوونی مړوڤ نییه، مړوڤ ته نیا شتیکه وه ک شته بیروچه کانی تر و هیچ به هایه کی تاییه تی نییه،

(۱) (حياتي والتحليل النفسي) سجموند فروید: (۵۷)، و (الطوظم والحرام) سجموند فروید: (۱۳۱).

(۲) (الطوظم والحرام) سجموند فروید: (۱۳۱ - ۱۳۲).

(۳) (مفهوم الإنسان عند مارکس)، ایریک فروم: (۴۳ - ۴۵).

چونکه مړوډ و گيانه وهر و ميشومه گز، هه موويان بهرهمی سروشتن و
هیچ جياوازيه کی مه عنه وی له نيوانياندا نيه.

نموونه له سهر نهم بؤ چوونه:

- (لورانس کراوس) (Lawrence Krauss)، زانای مولحیدی سهردهم له دیدارنکی
ته له فزیونیدا پرسیاری لی کرا: "مادام تو ده لیت هیچ راستی و به هایه کی رهوشتی
بوونی نیه، نایا چی ده لیت له باره ی زینا کردن له گهل مه خره مه کان (دایک و
خوشک و کچ)؟" له وه لامدا وتی: "ناتوانم بلیم که زینا له گهل مه خره مه کاندا
شتیکی هله یه، چونکه مړوډ هیچ به هایه کی تایبه تی نیه، به لکوو ته نیا
که رسته یه کی ماددیه." (۱)

- زانای نیگلز و مولحیدی به ناودنگ، «ریچارد داوکینز» (Richard Dawkins) ایش له دیدارنکی تیله فزیونیدا ده لیت: "ناتوانم بلیم هاوړه گه زبازی
کارنکی ناشرینه، چونکه مړوډ ته نیا شتیکی ماددیه" (۲)

- هه روه ها بیرمهند و میژوونوسی نه مریکی، «فرانسیس فوکویاما» (Francis Fukuyama) له په رتو وکه کهیدا (نهایه التاریخ) دا ده لیت: "کیشه یه کی گه وره له
فیکری سیکمولاریزمدا هه یه، نه ویش نه ویه که مادام مړوډ له سروشته وه دروست
بووه و میکروډ و گيانه وهرش هر له سروشته وه پیدا بوونه، نایا بؤ چی کوشتنی
هه زاره ها یان ملیونان میکروډ کارنکی دروسته و کوشتنی مړوډ کارنکی
هله یه؟" واته له فیکری ماددیگه ری و نیلحاددا کوشتنی مړوډ شتیکی هله
نیه و هیچ به هایه کی رهوشتی رها نیه رینگری له کوشتنی مړوډ بکات.

(۱) نهم قسه یه له دیبه یتکی به ریلودا و ترا که له نیوان لورانس کراوس و بانگخواز حه مزه
ترور تیس نه منجام درا:

<https://youtu.be/Zp7dRpWIdBo>

(۲) سهرچاوه: <https://youtu.be/OZZ3k-1U6Q8>

له بهر نه وه له فيکري دواي نوځوازيده له باربردني مندال له زگي دايکيدا (الإجهاض) کارنکي رپيدراوه. هر چنده له فيکري نوځوازيده کومه لټک پنگري هه بوون، به لام له فيکري دواي نوځوازيده پتي پي درا. هر له بهر نه وه شه که چنده نامار و سه رزميري ورددا پيشاني ددهن، هر وه که له په رتووکي (أرقام تحاكي العالم) دا هاتوه که له ساليکدا مليونان حاله تي نه باربردني مندال پرووده دهن.^(۱) بوچي کارنکي هله نيه؟ چونکه نهو منداله له باربراهه تنيا شتيکي مادي بوو و فريدرا.

کاريگري فيکري نوځوازي له سره موسلمانان

وه که ناماژه مان پي دا، فيکري «نوځوازي» بهرهمي «سه فسه ته ي عیندی» يه و فيکري «دواي نوځوازي» يش به ته و اوي بهرهمي «سه فسه ته ي عینادی» يه، نه هيچ راستيه کي بابه تي هه يه و نه هيچ راستيه کيش له هزري مروفا هه يه، مروفا تنيا شتيکه و هيچ مانايه کي تر بو مروفا نيه.

نه وه يشي زياتر له هه موو شتيک کاريگري له سره موسلمانان هه بووه و لاداني (تحريف) له فيکري ئيسلاميدا کرد، نه وه بوو کاتيک هه نديک نووسه له جيهاني ئيسلاميدا به فيکري نوځوازي (الحداثه) و دواي نوځوازي (ما بعد الحداثه) کاريگر بوون و هولييان دا له کومه لگاي ئيسلاميدا جيه جتي بکهن.

لهو فيکر و بيرانه شي که هم نووسه رانه پتي کاريگر بوون، تيوري

(۱) په رتووکي: (أرقام تحاكي العالم). عمر توفيق: (۸۸)، و په رتووکي: (موت الغرب) باتري ١١١١ ج١: (۳۲ - ۳۳).

«مردنی نووسەر» بو، تیۆرییه که له سەر دهستی نووسه‌ری فه‌ره‌نسی «پۆلان بارت» له ساڵی ١٩٦٧ ده‌رکه‌وت. ئەم تیۆره‌ی له‌سەر ده‌ق ئەده‌بی به‌کارده‌هێنا، ناوه‌ڕۆکی تیۆرییه‌که‌ ده‌لیت: "ده‌ق (النص) کاتی‌ک له‌ لای نووسەر ده‌رده‌چیت، نیت‌ر نه‌و ده‌قه‌که‌ هیچ په‌یوه‌ندییه‌کی به‌ نووسه‌ره‌وه‌ نامینیت و ده‌یته‌ مولکی خوینەر. خوینەریش مافی خۆیه‌تی هه‌رچۆنیک تی‌بگات، به‌پێی په‌ره‌نسییه‌کانی خۆی. واته‌ هیچ بیر له‌ مه‌به‌ستی نووسەر نا‌کرته‌وه‌، وه‌ک ئەوه‌ی «نووسەر مردیت». واته‌ نووسەر هیچ په‌یوه‌ندییه‌کی به‌ په‌رتوو‌که‌ که‌یه‌وه‌ نییه‌ و مافی هه‌ر خوینەرێکه‌ وه‌ک خۆی تی‌بگات و وه‌ک خۆی شو‌فه‌ بکات. هه‌روه‌ها پش‌تی به‌ چه‌ند بنه‌مایه‌ک به‌ست بۆ تی‌گه‌یشتن له‌ ده‌ق، به‌لام گرنگ‌ترین بنه‌مای لا‌دا که‌ ئەو‌یش مه‌به‌ستی نووسه‌ره‌.

ئه‌وان ده‌ق (النص) و مانایان له‌ یه‌ک‌تر جیا‌کرده‌وه‌، واته‌ پ‌یوست و گرنگ نییه‌ ئەم وشه‌یه‌ نه‌و واتایه‌ی هه‌ییت و مرو‌ف نازاده‌ له‌وه‌ی چۆن تی‌بگات.

به‌م جو‌ره‌ هه‌ر خوینەرێک واتایه‌کی تایبه‌ت به‌ ده‌ق ده‌دات. به‌مه‌ش ده‌قی‌ک ده‌یته‌ خاوه‌نی مانای جودا جودا و ده‌کریت زۆر له‌و مانایانه‌ش دژ بن.

به‌لام هه‌ندێک نووسه‌ری سی‌کیولاریزم له‌ جیهانی ئیسلامیدا کاری‌گه‌ر بوون و هه‌ولیان دا ئەم تیۆرییه‌ له‌سەر ئایه‌ته‌کانی قورئان ج‌یبه‌ج‌ی بکه‌ن، بۆیه‌ وتیان هیچ په‌یوه‌ندی‌کیان به‌ مه‌به‌ستی خواوه‌ نییه‌ و هه‌ول ده‌دن وه‌ک خۆیان له‌ قورئان تی‌بگه‌ن و شیکاری بکه‌ن. بۆیه‌ زۆر ته‌فسیر و را‌فه‌کردنی هه‌له‌یان دا‌یه‌ قورئان، هه‌روه‌ک موحه‌ممه‌د شه‌ه‌رووری نووسەر ده‌لیت: بالا‌پۆشی شتیکی پ‌یوست نییه‌، هه‌ج‌کردن فه‌رز نییه‌، پ‌ۆژوو‌گرتن فه‌رز نییه‌، مه‌ی خواردنه‌وه‌ حه‌رام نییه‌، ئەه‌جامدانی سینکس له‌نیوان هاو‌پ‌ی کچ و کو‌په‌کاندا ناساییه‌ و را‌سته‌.

به‌لام به‌پێی زانستی زمان و بنه‌ما ر‌یژمانییه‌کان و ر‌ه‌وانی‌زی، کاتی‌ک

ده ته و ئيت ده قيگ بخوڭنيته وه، مه به ستي نووسهر گرن گترين شته تبي بگه يت (چ ده قيگي پيرۆز بيت يان ميژوويي بيت)، نه و كات ده يت بزانيه كي ئه م شته ي وتوه؟ له كوي وتويه تي؟ بۆ كي وتويه تي؟ له چ كاتنيكا وتويه تي؟ به چ بۆ نه يه كه وه وتويه تي و له چ سياقيكا وتويه تي؟

واته بۆ نه وه ي بزانيه مه به ستي نووسينه كه چي بووه، پويسته هه موو نه و شتانه بزانيه. ئامانچ له تيۆري ريگخستن (نضرية النظم) نه وه يه بگه يته مه به ستي نووسهر.

له بهر نه مه ش ده بينيت له كۆمه له ي سوننيده ده ئيت كه شوڭنكه وتني قورئان و سوننه ت، شوڭنكه وتني قورئانه به تيگه يشتني پيغه مبه ر (دروودي خواي له سه ر بيت) چونكه پيغه مبه ر (دروودي خواي له سه ر بيت) له هه موويان باشت ر له مه به ستي خوا تيده گات، پاشان تيگه يشتني هاوه لان، هه رچه نده نه وانيش له به هه له داچوون پاريزراو (مه عصوم) نه بوونه، به لام چونكه له هه موويان نزيكتر بوون بۆ تيگه يشتن له مه به ستي خوا له قورئاندا و پيغه مبه ر (دروودي خواي له سه ر بيت) له فهرمووده دا.

به لام نه و موسلمانانه ي به فيكري «دواي نوڭخوازي» كاريگه ر بوون، به تيۆري «مردني نووسهر» يش كاريگه ر بوون، نه وه ي كه ده ئيت: "ئيمه هيج په يوه ندييه كمان به مه به ستي قسه كه ر يان دانهر وه نيه، به لكوو ته نيا په يوه نديمان به تيگه يشتني خو مانه وه يه كه چۆن ليي تيده گه ين." ئينجا واتاي تيۆري «مردني نووسهر» وه ك نيشانمان دا، نه وه يه كه دانهر و نووسهر مردوون و ده ق مولكي نه و نيه، به لكوو مولكي خوڭنهره و هه ر كه سيگ مافي خوڭيه تي چۆن ليي تيده گات.

کۆمه لێک له نوێخوازه عه ره به کانی سهردهم

ژمارهیه کی زۆری نووسران له جیهانی ئیسلامیدا کاریگهر بوون به «فیکری نوێخوازی و فیکری دواى نوێخوازی»، ئەم فیکرهیان بلأو ده کردهوه و له کتێبه کانی خوێاندا به کاریان دههینا، له وانهش: نه صر حامد نه بوو زهید، فه رهج فوده، موحه ممه د ئارگون، موحه ممه د شه حروور، ئەحمه د عه بده ماهر، ئەحمه د قبانجی و زۆری تر.

نه سر حامد نه بوو زهید ده لیت: "ئیمه ده بیته قورئان به خوئندنه وهیه کی ناسوتی (مرؤفایه تی) بخوئیننه وه، نه ک خوئندنه وهیه کی لاهوتی (خودایی)". مه به ستی نه وهیه که قورئان شتیکی مرؤفایه تییه و پیوسته به پیوه ری په خنه ی مرؤفایه تی بخوئندرته وه، نه وه ک شتیکی پیرو ز بیته و له سه رووی په خنه و بۆ چوونی ئیمه وه بیته.^(۱)

ئینجا ئەم هه لانه ی زمانی و په وان بیژی و هزری له بیرى نوێخوازیدا روویدان و کاریگهری له سه ر هه ندیک نووسه ری سیکیولاریزم له کۆمه لگای ئیسلامیشدا دروست کرد، هه تا هه ندیکیان ده لێن: "به لگه کانی هه بوونی خدا، به لگه ی دُنیا کهر نین."^(۲)

ئه مه له کاتیکدا به لگه کانی هه بوونی خدا، به لگه ی دُنیا و هاشاهه لنه گرن لای فه یله سووفه کانی قوتابخانه ی عه قلی و زانا که لامناسه کان و زانایانی شیولۆژیا (لاهوتناسی) و لای هه موو ئایینه کانیش به لگه ی دُنیا و شه کیان تیدا نییه. جا ئەگهر به لگه کانی هه بوونی خدا دُنیا که ره وه نه بن لای نه و سیکیولاریزمانه، مانای وایه که نه و به لگانه شه کدار و گوماناوین.

(۱) په رتووکی: دراسة النظريات ونقدها، نصر حامد ابو زيد: (۲۳۳ - ۲۳۸)، و په رتووکی: الخطاب الديني رؤية نقدية، نصر حامد ابو زيد: ۵۸.

(۲) راپۆرتی: الإله الخالق فرضية ظنية وليس بالحقيقة اليقينية، فادي كمال صباح: الحوار المتمدن-العدد: ۴۲۲۳ - ۲۰۱۳ / ۹ / ۲۲ - ۴۰: ۱۸.

ههروه ک ئهوان ده لښ: هه بونى خوا شتي کي يه قيني نيه و شه که، ده کرټ خدا هه يټ و ده کرټ نه يټ. ^(١) ليره دا ئهوان در فته بڼه مول حیده کان خوش ده کهن تا وا بزانه که رڼيازي نه و انيش راسته و هه له نين. چونکه له فيکري نوښخو ازي دا هيچ راستيه کي په ها نيه، به لکوو هه موو شتيک ده که ورته ژر شه که وه. واته هه ر بڼه چوونکي ده کرټ راست يټ و ده شکرټ هه له يټ. پرونيشه که وه ها بڼه چوونکي له زانستي لوژيکدا هه له يه کي هزري گه وره يه. چونکه هه بونى خدا شتي کي خو اړسک و فيتريه له ناخي مروځدا و به لگه ي عه قلې و لوژيکي و زانستې يه کلا که ره وه له سر هه بونى خدا هه ن. ^(٢)

نه گه ر له لايه کي تره وه پر و انينه هزري ئه و موسلمانان ه که به نوښخو ازي کار يگه ربوونه، ده بينين ئه و که سانه گرنگي به تيگه يشتني پيغه مبه ر (دروودى خو وى له سه ر يټ) ناده ن و پشتي لڼ ده کهن. به هه مان شي وه گرنگي به تيگه يشتني ها وه لان و زانا و راځه که ران ناده ن، ته نيا خو يان به ته ما ي تيگه يشتني خو يان ده هيلنه وه و ته نانه ت تيگه يشتني خو يان له هه موو پيوره ده کان به ر زتر داده نين، جا پيوره ي زمانې، يان په و انيژي، يان عه قلې بن. ئه و که سه له تيگه يشتني خو يشيدا ئه م پيوره انه ده داته لايه ک.

فيکري نوښخو ازي لاي موحه ممه د شه حرو و ر

با بڼه چوونى نوو سه ر ټکي به نا و بانگ له سر ئه م با به ته بينينه وه که د. موحه ممه د شه حرو و ره. ئه م نوو سه ره هه موو بنه ما کاني ته فسير و (أصول الفقه) و زمان و په و انيژي ر هت ده کاته وه و پشت ده به ستيت به تيوري (مردني نوو سه ر). شه حرو و ر ئه م تيوري يه له سر قورئان به کاره ينا، بڼه هه موو بنه ما

(١) په رتو و کي: العالمانية طاعون العصر، د. سامي العامري: ١٦٩

(٢) بڼه زانيارى زياتر؛ بگه رپوه په رتو و که که مان، به نا وى: (نيلحاد)، لاپه ر: (٢٩) تا (٦٥)

پێویسته کانی بۆ گه یشتن به مه بهستی خودا پەت ده کردوه و ئەو مافه ی به خۆی دا که وه ک خۆی له قورئان تیبگات و به ناره زووی خۆی ته فسیری بکات. بهم جوړه واتای هه موو نه حکامه کانی قورئانی ته حریف کردن (به هه له لیکدانه وه ی بۆ کرد) مانا درووسته کانیانی لادا و به پێی تیگه یشتنی خۆی ته فسیری کردن. دواتر هه ندیک له ته حریفه کانی بۆ ئایهت و نه حکامه کانی قورئان ده خهینه بهرچاو، له کۆتاییشدا کۆمه لێک سه رچاوه له باره ی هزر و بیرو پای شه حروور بۆتان ده خهینه پروو تا بتوانن سوودی لی وهر بگرن.

هه ندیک له هه له و تحریفه کانی شه حروور:

- ده لیت: (مساکنه) له نیوان کچ و کوپدا دروسته و حه رام نییه. موساکه نهش نه وهیه کچ و کوپه که پێکه وه بژین و له لای یه کتر بخه ون، ته نانه ت بۆیان هه لاله کاری سیکیش ته نجام بهن، به لام به مه رچی پازیبوونی هه ردوو لا.

- نهو ده لیت: زینا ته نیا بهم جوړانه حه رامه: زینا کردن به شیوه ی کۆمه ل (جهماعی)، زینا له گه ل مه حه رم، زینا له گه ل باوه ژن. زینا له گه ل ئافره تی هاوسه ردار، زینای هاوړه گه زیازی.

- ده لیت: پۆژووگرتن له سه ر مرؤفی موسلمان نه رک (واجب) نییه، ده توانیت پۆژوو بخوات، به لام که فاره تی بۆ بدات. واته خواردن بداته هه ژاریک.

- ده لیت: مه یخواردنه وه حه رام نییه، ته نیا پێویسته مرؤف خۆی لی دوور بخاته وه، واته نه گه ر که میک بخواته وه، دروسته.

- ده لیت: بالا پۆشی (حیجاب) له سه ر ئافره تی موسلمان نه رک (واجب) نییه و دروسته قژ و ده ست و مل و پێیه کانی ده ربخات.

- ده لیت: هه موو ثایینه کان راستن، هه کسک له دواي ثایینی خوی پروات، ده چیت به هشت.

- ده لیت: پایه کان (نمرکانه کان) ی نیسلام و پایه کانی نیمان هه موو درون و هیچ راستیه کیان بڼ نییه.

- ده لیت: نهو ریپایه ی له بانکه کان ده کړت، دروست و حه لاله.

- ده لیت: نهو نه حکامانه ی له قورناندا هاتون له باره ی: خیزان، په روه رده ی مندل، زن ماره کردن و ته لاقدان، میرات و کاری نابووری، کومه لیک پرسی درون و به کله کی نه م سرده مه ناهین.

نه مانه هندیک له هه له هزریه کانی شه حرور بوون.

تییینی: زور په پرتووک له باره ی په تدانه وه ی فیکره کانی شه حرور و هه له کانی نو سرون.^(۱)

(۱) هندیک له په پرتوکه کان:

- الحداثيون العرب في العقود الثلاثة الأخيرة والقرآن الكريم - دراسة نقدية - ٢٠٠٦.
- قراءة معاصرة في القراءة المعاصرة - د. صهيب محمود السقار - ٢٠٢٠.
- القراءة المعاصرة للدكتور شحور - مجرد تنجيم / كذب المنجمون ولو صدقوا - سليم الجابي.
- القراءة المعاصرة للقرآن في الميزان - أحمد عمران - ١٩٩٥.
- تهافت القراءة المعاصرة - د. منير الشواف - ١٩٩٣.
- بيضة الديك - نقد لغوي لكتاب (الكتاب والقرآن).
- القرآن وأوهام القراءة المعاصرة - م. جواد عفانة - ١٩٩٤.
- الماركسية والقرآن - قراءة في دعاوي معاصرة - محمد صياح المعراوي. شحور مفسرا بعد التعديل - فوزي بن عبد الصمد فطامي.
- نقض منهجية القراءة المعاصرة للنص القرآني عند محمد شحور - عباس شريفة.
- الاشكالية المعاصرة في الكتاب والقرآن - ماهر المنجد.
- بؤس التلفيق - نقد الاسس التي قام عليها طرح شحور - يوسف سمرين.
- التحريف المعاصر في الدين - مكيدة الماركسية والباطنية المعاصرة - حسن حبنكة الميداني.
- بيت العنكبوت - ظاهرة الشحورية وأخواتها. د. محمد بن ابراهيم السعيد و د. علي بن محمد العمراني.

فیکری «نویڅوازی» له پەرتووکی (نظریه اذان الأنعام)دا:

نووسەر عیماد بابە کریش -خاوهنی پەرتووکی: (نظریه اذان الأنعام) - باوه‌ری به تیۆریی «مردنی نووسەر» هه‌یه و لسه‌ر قورئان جیبه‌جی ده‌کات.

ئهو ده‌لێت: ئهو فەرموودانه‌ی باسی ئاده‌م (سلاوی خوای لی ییت) ده‌که‌ن و ئهو هاوه‌ل و زانا و موفه‌سیر و میژوونووسانه‌شی باسی ئاده‌م ده‌که‌ن، هه‌موویان هه‌له‌ن، چونکه‌ ده‌لێن ئاده‌م که‌سیکی ته‌نیا بووه، به‌لام پاستیه‌یه‌که‌ی ئه‌وه‌یه که "ئاده‌م که‌سیکی ته‌نیا نه‌بووه، ئاده‌م هۆزێک بوو و ٣٢ ئاده‌م هه‌بوون."

ئیمه‌ پێی ده‌لێن: قورئان به‌ ناشکرای ئه‌وه‌ دووپات ده‌کاته‌وه‌ که‌ ئاده‌م که‌سیکی ته‌نیا بوو، ئه‌مه‌ش له‌ زۆر ئایه‌تدا هاتوه‌ له‌وانه‌ش: ﴿إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً﴾^(١)، واته‌: «جێنشینیک (یه‌که‌، ئه‌ویش ئاده‌مه‌) له‌ ئه‌رزدا جێنشین ده‌که‌م.»

هه‌روه‌ها له‌ ئایه‌تیکێ دیدا ده‌فهرمووت: ﴿اسْكُنْ أَنْتَ وَزَوْجُكَ الْجَنَّةَ﴾^(٢)، ده‌فهرمووت: «(یا آدم) و ئه‌و یه‌که‌، (اسکن) بۆ که‌سیکه‌، (أنت) بۆ یه‌کیکه‌، (زوجک) بۆ که‌سیکه‌.» واته‌ قورئان ناشکرا ده‌کات که‌ ئاده‌م که‌سیکی ته‌نیا به‌ پێغه‌مبه‌ر (دروودی خوای له‌سه‌ر ییت) و هه‌موو هاوالانیش و تێگه‌یشتوون که‌ ئاده‌م یه‌ک که‌سه‌ و ته‌نیا به‌ هه‌موو زانایانی زمان و ته‌فسیریش هه‌ر و تێگه‌یشتوونه‌، به‌لام خاوه‌نی پەرتووکی (نظریه اذان الأنعام) ده‌لێت: "ئه‌وه‌ی من تێده‌گه‌م ئاده‌م یه‌ک که‌س نییه‌، به‌لکوو هۆزێکه‌، کو‌مه‌لێک مرو‌فن و ئاده‌م ٣٢ که‌سن." واته‌ لای ئهو پێوه‌ره‌کانی زمان و پێژمانی عه‌ره‌بی و بنه‌ماکانی ته‌فسیر هه‌له‌ن. تێگه‌یشتنی پێغه‌مبه‌ر (دروودی خوای له‌سه‌ر ییت) هاوه‌لان و هه‌موو موفه‌سیرانیش هه‌له‌یه‌ و ته‌نیا تێگه‌یشتنی ئهو پاسته‌.

(١) سورة البقرة: (٣٠)

(٢) سورة البقرة: (٣٥)

ئا ئه مه سه فسه ته یه، ئه مه شکاندن ی هه موو پیوه ره کان ی زمان و پرێ زمان و
په وان بێژییه ... هتد.

هه ر ئه م که سه له په رتوو که کهیدا ده لیت: "مانای (الشجرة) له م نایه ته دا
﴿وَلَا تَقْرَبَا هَذِهِ الشَّجَرَةَ فَتَكُونَا مِنَ الظَّالِمِينَ﴾^(١) دار نییه، به لکوو مه به ست
لیی زینا کردن، واته: خۆتان نزیک ی زینا مه که ن!"

هه روه ها ده لیت: "که شتییه که ی نوح که شتی نه بوو، به لکوو مه به ست پی
هه لبراردنی سروشتی (الانتخاب الطبيعي) بو" ده شلیت: "بۆ چی نوح کو په که ی
خوی سوار نه کرد؟ چونکه په که که و ته بوو. تیوری (الانتخاب الطبيعي) مرو فی
په که که و ته وه رنا گرت، به لکوو ته نیا مرو فی دروست هه لده گرت." ئه ری باشه
به چ به لکه یه ک په که که و ته بووه؟ نه گه ر په که که و ته بوو ییت، چۆن به باو کی
وتوو که به سه ر چیا ده که ویت؟! هه ر وه ک قورئان ده فهرمو ییت:

﴿وَهِيَ تَجْرِي بِهِمْ فِي مَوْجٍ كَالْجِبَالِ وَنَادَى نُوحٌ ابْنَهُ وَكَانَ فِي مَعْزِلٍ يَا بُنَيَّ
ارْكَبْ مَعَنَا وَلَا تَكُنْ مَعَ الْكَافِرِينَ ﴿١٢﴾ قَالَ سَاوِي إِلَىٰ جَبَلٍ يَعْصِمُنِي مِنَ الْمَاءِ
﴿١٣﴾﴾^(٢)

ئه م نایه ته زۆر به ناشکرای ی دوو پات له وه ده کاته وه که نوح (سلاوی خوی
لی بیت) به کو په که ی وتوو که له گه ل ئه ودا به چیت و له گه ل کافره کاند
نه مینیته وه، به لام ئه و پی و ت که ده چیته سه ر چیا کان و رزگاری ده ییت،
پاشان نایه ته که نیشانی دا که له ئا ودا خنکا.

ئه م وشه پروون و ناشکرایانه و ئه و مانا دیاره ی به شی ئه وه ن که مرو ف
بزانیت ئه م که سانه یاری به عه قلی خه لکی ده که ن و سه فسه ته (به هه له دابردن)

(١) سورة البقرة: (٣٥).

(٢) سورة هود: (٤٢ - ٤٣).

ده کهن، تا بتوانن مانای ئایه ته کانی قورئان ته حریف بکهن.

به راستی ئەم پەرپتووکهی به ناوی: (نظریه اذان الأنعام) ئەوهنده بیمانایه پیوست ناکات مڕۆف بیخوئیتتهوه و وهلامی بداتهوه، بهلام بۆیه باسمان کرد تا ههله زهقه بیسه روبه ره کانی پیشان بدهین.

بههه جوړه بۆمان ده رکوت که ئەو سه فسه ته یه ی به ناوی «عیندی» و «عینادی» ئیستاش به ناوی نوڅوازییه وه (الحداثه - Modernity) و پاش نوڅازی (ما بعد الحداثه - Postmodernism) بهردهوامه.

به نشی سییه م
مه حاله عه قلییه کان
(المحالات العقلية)

به شای سییه م

مه حاله عه قلییه کان (المحالات العقلية)

مه حالې عه قلی: واته، به پښې بنه ما عه قلییه کان، دروستبوونې شتیک مه حال بیت.

مه حاله عه قلییه کانیش زور له هه له لوزیکیه کان (مغالطة) گه وره ترن، چونکه ده کرت هه له ی لوزیکی دروست بین، به لام مه حالې عه قلی دروست نه بوونه و هیچ کاتیکیش دروست نابن.

پیناسه ی مه حالې عه قلی (المحال العقلي): نهو شته یه که عه قل ده زانیت په یدابوونې مه حاله، واته دروست نه بووه و هیچ کاتیکیش دروست ناییت.

جوړه کانی مه حال:

۱- مه حالې عه قلی: لیره داعه قل حوکم ده دات که دروستبوونې نهو شته مه حاله (دروست نه بووه، نه نیستا و نه پاشه پوژیش دروست ناییت). بو نمونه: دوو شتی دزیه ک له یه ک کاتدا پروونادهن. وهک نهو هی بلین: "فلان مردووه و نه مردووه."

نمونه یه کی تر له مه حاله عه قلییه کان نهو یه که پروودان پیش هوکار هه بییت، وهک نهو هی مروف پیش باوکی هه بییت، یان وهک نهو هی خوا له قورئاندا ده فهرموویت: ﴿لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ إِلَّا اللَّهُ لَفَسَدَتَا فَسُبْحَانَ اللَّهِ رَبِّ

الْعَرْشِ عَمَّا يَصِفُونَ ﴿١١﴾، ئەو کەسە ی باوەری بە خوا هەیە، پێوستە باوەری بە تەواوی هێژ و دەسلالت و ویست و دادپەرورەیی ئەویشی هەبێت. جا بەم شێوەیە مەحاله عەقل باوەری بەو هەبێت کە دوو خوا هەبن، یە کێکیان بریار بدات فلان کەس بمرێت و ئەوێ تر بریار بدات نەمرێت. ئەگەر وا بێت، ئەوا سێ گریمانەمان دەبێت:

گریمانەی یە کەم: بریاری هەردووکیان بەجێبێت، بەلام ئەو مەحاله؛ چونکە نابێت ئەو کەسە لە هەمان کاتدا مردوو و زیندووش بێت، چونکە بەگۆڕەوی بنەما عەقڵییەکان نابێت دوو شتی دژبە ک لە هەمان کاتدا هەبن.

گریمانەی دووهم: بریاری هیچ لە خواوەکان نیتە جی، واتە هەردووکیان بیهێژ و بپوست بن، توانایان تەواو نەبێت. ئەگەر توانایان تەواو نەبێت، ئەوکات هیچ مانایە ک بۆ خواوەتیان نامینێت. بەم جۆرە دەردەکەوت کە هیچ کامیان خودا نین.

گریمانەی سێیەم: ویستی یە کێکیان بێتە دی و هی ئەوێ تریان نا. ئەوێ ویستە کە ی بێتە دی، خودایە. ئەوێشی ویستە کە ی نیتە دی، خودا نییە. لەبەرەو ناکرێت دوو خودا هەبن، چونکە هێژ و توانا و ویستی خودا پەهایە و بپسنوورە.

۲- مەحالی عورفی: ئەو پڕوداوەیە کە عەقل قبوولی بکات و مەحال نەبێت، بەلام لە عورفیکی تایبەتدا مەحال بێت.

ئەگەر پێژەری هەبوونی شتێک (٪۱) یش بێت، ئەو لای عەقل شتێکی مەحال نییە، بەلام دەکرێت لە عورفی شونیکدا مەحال بێت. بۆ نموونە، ئەگەر پێت بێم کە هەلبژاردە ی عێراق کاسی جیهانی دەباتەو، بەلام تۆ بلیت:

”نەخىر، ئەۋە مەھالە ۋە ھىچ كات پرو نادات.“ ئەۋا ئەمە لە عورفدا مەھالە، چۈنكى لە عورفدا ۋە لەم كاتەدا عىراق تواناي ئەۋدى نىيە لە بەرانبەر ھەلېزاردە جىھانىيە كان بوەستىتەۋە. ئەمەش لەبەر ھەبوۋنى ھەلېزاردەى زۆر بەھىزتر لە عىراق. بەلام لە عەقلىدا دەكرتت عىراق لە پاشەپۇژدا كاسى جىھانى بباتەۋە، ئەگەر تەنانت ئەگەرى پرودانى ۱٪ يان ۲٪ شىت.

نمۇنەيەكى تر: ئىستا لە عورفدا مەھالە گەندەلى لە عىراق ۋە كوردستان نەمىنىت، بەلام مەھاللىكى عورفىيە، چۈنكى لە عەقلىدا دەكرتت رۇژىك يىت ۋە ھوكومەتلىكى دادپەرۋەر دروست بىت.

جۆرەكانى مەھالى عەقلى:

۱- مەھالى رىزبەندى (استحالة التسلسل)

ماناكەى ئەۋىيە: پروداۋىك پىۋىستى بە ھۆكارىك ھەيىت، ئەۋ ھۆكارەش پىۋىستى بە ھۆكارىكى تر ھەيىت، ئاۋا بەردەۋام يىت تاۋەكوۋ ھىچ سەردەتايەكى بۇ نەمىنىتەۋە. ئەۋە مەھاللىكى عەقلىيە، لەبەرەۋەش قەتابخانەى فەلسەفىي عەقلى (سوقرات، ئەرستو، ئەفلاتون، دىكارت ۋە ...) بىرارى دا كە «رىزبەندى ھۆكارەكان» شتىكى مەھالە. جا بەم ھۆيەۋە دەيانوت كە خودا ھۆكارى يەكەمە، ھۆكارى ھەموۋ ھۆكارەكانە، پىش ئەۋ ھىچ ئەگەر ۋە ھۆكارىكى تر نىيە، چۈنكى ئەگەر بەر لە خوا ھۆكارىكى تر ھەيىت، ئەۋىش پىۋىستى بە ھۆكارىكى تر دەيىت، ئەۋ ھۆكارەش پىۋىستى بە ھۆكارىكى تر دەيىت، چۈنكى خوا پىش شوتىكات^(۱) (زىمكان)^(۲) ھەبوۋە، ئەۋ كات ۋە شوتى

(۱) شوتىكات: ۋاتا شوتن ۋە كات. ئەم وشە لىكدراۋە ئەكادىمىيى كوردى لە بەرانبەر (زىمكان) ى ەمرەيىدا داۋشتوۋە. (ۋەرگىز)

(۲) زىمكان: زاراۋىيەكى فەلسەفىي سەردەمە ۋە ماناي: (الزمان والمكان) ۋاتە: كات ۋە شوتن.

دروست کردووه و پټويستی به کات و شوږن نييه، پړويشتنی کاتيش له سره نهو جيهه جي نايټ، بويه خدا هوکاري يه کهمه و هوکاري هممو هوکاره کانه.

هه لهی و تهی: "هه شتيکی هه بوو؛ پټويستی به هوکاريک هه يه يو په دابوونی!"

مولحیده کان ده لږن: باشه نه گهر هه شتيکی هه بوو دروستکاريکی هه يټ، نهی کي خوی دروست کردووه؟

له وه لامدا ده لږن: و تهی: "هه شتيکی هه بوو، دروستکاريکی هه يه!" هه له يه، دروسته که شي نه وه يه: "هه شتيکی دروستکراو، پټويستی به هوکار و دروستکاريک هه يه." يان هه ر ووداوږک پټويستی به هوکاريک هه يه. له راستيشدا، خدا نافرته نره (خالق) نه ک نافرته نراو (مخلوق). بويه نهو پټويستی به هوکار نييه، چونکه نهو هوکاري هممو هوکاره کانه. وه ک فهيله سووف و زانايانی لوژيک و که لامناسه کان سه لماندوويانه که هه ر پرسيارنکی مولحید بيکات، ده يټ پرسيارنکی راست يټ، تا وه لامی راستی بدرته وه. کاتيک ده لږن کي نافرته نری نافرندووه؟ نهو هه له يه کي لوژيکی ده کهن، چونکه نه گهر نافرته نر نافرندرايټ، نهوا نايټه نافرته نر (خالق)، به لکوو ده يټه نافرته نراو (مخلوق)، بويه پرسياره که يان: "کي خوی نافرندووه؟" له لايه نی لوژيکيه وه هه له يه، وه ک نه رستوی فهيله سووف له زانستی لوژيکدا باسی کردووه.

کهوايه نه گهر پرسيار هه له يټ، نهوا ناتوانرټ وه لامی بدرته وه. يو نمونه، نه گهر من هممو زانا و پرؤفيسوره کانی بيرکاری کوکبه موه، پرسياريان لي بکه م: "چون ده توانن بسه لمينن که $1+1=3$ ؟" کهس لهو زانايانه ناتوانيت وه لام بداته وه. وه لام نه دانه و ه شيان نهو ناگه يه نيټ که نهوان وه لامه که نازان،

به لکوو نه وه ده گه یه نیت که پرسیاره که له نه سلدا هه له یه، بۆیه هیچ وه لامیکی بۆ نییه.

به هه مان شیوه پرسیاره که شیان: "کێ خودای ئافراندووه؟" ده مان کیشیته نه وه ی بلین: "کێ نه و ئافرته ره ی ئافراندووه؟" نه مه ش ده بیته ریزه ندیه کی بیسه رها، راستیه که ش نه وه یه که نه م ریزه ندیه مه حالیکی عه قلییه.

پیش نزیکه ی بیست و چوار سه ده، نه رستۆی فیه له سووف به شیوه یه کی روون وه لامی نه و پرسیاره ی داوه ته وه، به لام مولحیدان بۆ خه له تاندنی خه لک نه م پرسیاره دووباره ده که نه وه.

هه روه ها سوقرات و نه فلا تون و نه رستۆ به به لگه ی عه قلی یه کلا که ره وه دووباتیان کردووه ته وه که هه بوونی خودا پئوستیه کی عه قلییه، هه بوونی نه و نه زه لیه و بی ده ستیکه.^(۱) پئوستی به هیچ هۆکارێک نییه و هۆکاری هه موو هۆکاره کانه (علة العلة).

هه موو که لامناس و زانایانی (شیؤلۆجی) یه رۆژئاوا کان^(۲) ده لین که خودا هۆکاری یه که مه، هیچ هۆکارێکی تر له پیش نه ودا نییه. نه م پرسیاره ی مولحیدان له سه ر خوا به جێ نایه، چونکه خوا به ر له شوێنکات (الزمان) ^(۳) هه بووه و پئوستی به کات و شوێن نییه و پرسیاره ی مولحیدانیش به کات و شوێنه وه گرێدراوه. له نه سلیدا نه م پرسیاره هه له یه کی هزریه.

(۱) نه زلی: واته به رده وام و هه میسه هه بووه و هه ر ده بیت، بیسه رها و بیکۆتایه.

(۲) واته زانایانی کریستیانی لاهوتناس (علماء اللاهوت) نه وانه ی پشت به به لگه ی عه قلی ده به ستن بۆ سه لماندنی باوه.

(۳) زمان: زاراویه کی فه لسه فی سه رده مه. به مانای: (الزمان والمكان)، واته: کات و شوێن.

ريزه بندي هۆکاره کان له هزري مادديگه رايي هاوچه رخدا

نه گهر سه يري هزي مادديگه رايي (materialism) بکه مين، ده بينين که هه تا سهرده مي مارکسييه کانيش ده يانوت که گهر دوون نه زه ليه، هه تا سالي ۱۹۱۲ش پييان وا بوو نه مه راستيه کي زانستيه و ده يانوت: "گهر دوون دروست نه کراوه، به لکوو هه ميشه هه بووه." ده يانوت: "مادام گهر دوون نه زه ليه، که وايه پيويستيمان به خدا نيه. نه گهر خدا هه بووايه، نه وکات گهر دوون نه زه لي نه ده بوو و دروست ده کرا." بهم جوړه برياريان دا که هيچ خدايه ک بووني نيه.

ثيلحد پشتي بهم بيره به ستبوو، چونکه له ده ستپيکي سده ي بيسته مدا زوړينه ي زانايان ده يانوت گهر دوون نه زه ليه و بي سهره تايه. په رتو وکه ناسمانيه کانيش (تهورات و ننجيل و قورثان) ده يانوت، گهر دوون نه زه لي نيه، به لکوو دروست کراوه (حادث - مخلوق) و له لايه ن خواوه ثا فريندراوه.

له و ده مه دا مولحيان ده يانوت: زانست به سهر ثا بين ده خين، چونکه نه وه راستيه کي زانستيه که گهر دوون نه زه ليه و نه ثا فريندراوه.

به لام په رتو وکه زانستيه که ي: «په ره سندن ي گهر دوون» (Evolution of the universe) به دريژي له سهر ثم بابته ثا خاوتووه، که له نوو سيني «نه ليکسه ندره فريدمان» (Alexander Friedmann) ي زانايه. هه رو هها «جورج لومتهر» (Georges Lemaitre) ي زاناش گريمانه يه کي دانا که گهر دوون له فراوانبووندايه و دواي سالي ۱۹۲۷ ثم گريمانه يه بوو به تيوريه کي زانستي.

ل سالي (۱۹۴۹) دا تيوري ته قينه وه گه وره که (Big Bang) وه ک تيوريه کي زانستي په سهند کرا، يه که مين زانا که ثم ناوه ي بؤ تيوريه که دانا، زاناي ټينگليز، «فريد هويل» (Fred Hoyle) بوو.

چه ند تيوريه ک له سهر دروستبووني گهر دوون هه ن، به لام تا نيستا نه و

تیورییه ی که له لایه نی زانستییه وه له هه موویان باشت و په سه ندرته، تیوری ته قینه وه گه وره که یه. له بهر وه زانستی سهرده م و زانایانی فیزیکی و گه ردوونی دووبات له وه ده که نه وه که گه ردوون دروستکراوه و نه زلی نییه، تنانه ت زانایانی مولحیدیش نه وه یان دووبات کردووه ته وه. بویه لیږدها پیوست بوو مولحیدانی نه وکات باوه پریان به خودا هینا بوایه، چونکه به شتیکی پیوستیان دانابوو که نه گه گه ردوون دروستکراو بیت، مانای وایه خواجه که هیه. به لام باوه پریان نه هینا و گه پانه وه بو «مه حالی ریزه بندی» نه وهی که بهر له دوو هزار و سیسه د سال، سورات و نه فلا تون و نه رستو نه یانه یشتبوو و بنبریان کردبوو.

دواتر مولحیده کان ناچار بوون باوې به گریمانه ی. فره گه ردوونی (multiverse) بیتن، واته: هه بوونی گه ردوونانیکی له پاده به در. دهیانوت: گه ردوونی نیمه له هیژکی تره وه هاتوه، نه و هیژش له گه ردوونیکی تره وه هاتوه له دهره وهی گه ردوونی نیمه، نه ویشیان له هندیک گه ردوونی تره وه هاتوه، به م جوړه له ریزه بندیه کی بنده ستیکه وه دروست بووه. له راستیشدا نه م ریزه بندیه مه حاله. هه روه ک قوتابخانه عه قلییه کان و زانای (شیولوژی)^(۱) و که لامناسان و په رتو که ناسمانییه کان دووباتیان کردووه ته وه که مه حالیکی عه قلییه.

نه ی بوچی نه م که سانه نه م گریمانه یان دانا؟ له کاتیکدا چندین هه له ی لوژیکي. (مغالطه) ی گه وره ی تیدا هه ن.

نه گه به مولحیده کان بلایت: خودایه ک نه م گه ردوونه ی داناوه، ده لیت: خودا ناکه ویته ژیر هه سته کان و تاقیکردنه وه. بویه باوې ناهیتن و ته نیا باوې به و شتانه دیتن که ده که ونه ژیر هه ست و تاقیکردنه وه وه. هه ر له بهر نه م

(۱) واته زانایانی کریستیانی لاهوتناس (علماء اللاهوت)، نه وانیه پشت به به لگه ی عه قلی ده به ستن بو سه لماندنی باوې.

هو کارهش باوهر به جيهانی بهرزه خ و پژوی دوايی ناهيئن.

نهی توان چوڼ باوهر به تيوری فره گهردوونی (multiverse) دینن؟ له کاتیکدا دهلیت که ملیاره ها و بی نه اندازه گهردوون هه ن و گهردوونی نیمه ش له هیزی نهو گهردوونانه وه هاتوه. پرونیسه که «ستیفن هاو کینگ» به کی که لهو زانایانه و باوهری بهم تیورییه ههیه.

نهی چوڼ باوهر به هه بوونی نهو گهردوونانه دینن، له کاتیکدا نهو گهردوونانه ناکه ونه ژیر هه ست و تاقیکردنه وه دا؟! ته نانه ت به ریگی زانستیسه وه ناتوان نهو گهردوونانه ناشکرا بکن، چونکه به پیی تیوری ته قینه وه گهره که (Big Bang)، نه گهر زانست بتوانیت نامیرنک دروست بکات که خیراییه که ی وهک خیرایی پروناکی بیت (۳۰۰,۰۰۰) کم له چرکه یه کدا پروات، نهوکات پیوستیمان به ۱۳ ملیار سال و ۸۰۰ هزار سال دهیت تا بتوانین له گهردوونی خومان برؤینه دهره وه و برؤین بؤ هه ندیک گهردوونی تر و به ناشکرا بیانبینین. نه مه ش مه حالیکي عه قلییه و ناتوانین بیکه یین. جا نه گهر گه یشتن بهو گهردوونانه مه حال بیت، نهی باشه چوڼ مولحیده کان باوهر به بوونیان دینن و بیته وهی یه ک به لگه یان له سر هه بیت؟ به راستیش نه مه هه له یه کی لؤزیکیی گهره یه له فیکری نیلحاددا.

۲. مه حالی بازنه یی (محال الدور)

جوړه کانی مه حالی بازنه یی:

جوړی یه که م: نه وهیه، نه گهر نه وهی یه که م هو کار بیت بؤ نه وهی دووم و نه وهی دووه میش هو کاری نه وهی یه که م بیت له هه مان کاتدا. نه مه ش مه حالیکي عه قلییه، چونکه له یه ک ده مده دوو دژیه ک ده که ونه لای

يه ك. بۆ نموونه، (أ) هوکار بىت بۆ هه بووني (ب) و (ب) يش هوکار بىت بۆ هه بووني (أ) له هه مان كاتدا.

ستيفن هاو كين گ (Stephen Hawking) له په رتوو كه كهيدا «ديزايى گه وره» (The Great Design) دا ده لىت: " دروستبوونى گه ردوون له هيزى را كيشانه وه درست بووه. " (۱) واته هيزى كيشكردن هوكارى بوونه، بوونيش هوكارى هيزى كيشكردنه. به مەش زۆر په خنه ي لى گيرا، چونكه هيزى كيشكردن له نه بوونه و نه نايىت، به لكوو له هه بووندا ههيه. واته پيوسته بوون پيش هيزى كيشكردن هه بىت. به لام چون هيزى كيشكردن بوون دروست ده كات، له كاتى كدا بوون پيش هيزى كيشكردن هه بووىت؟! به م جۆره زۆر په خنه ي فەلسەفە و لوژيكي لى گيران، دياريشه كه نه و گرمانه يه شتىكى نه سته مه له لای فەلسەفە ي عەقلى و لوژيكي شه وه، له بهر نه مەش ستيفن هاو كين ناچار بوو و وتى: "فەلسەفە زانست نييه، فەلسەفە و لوژيكي مردوون و ناشتوانين پشت به ياسا لوژيكيه كان بيه ستين. " (۲) كاتىك كه سانى باوه ردار خو يان له فەلسەفە و لوژيكي دوور خسته وه، كه سانى مولحيد بۆ خو يان به كاربان هيتا. به لام كاتىك باوه ردار گه رانه وه بوى و خو ڼدييان و وه ك ناميره كي كوژه ك له درى هزرى مولحيدانيان به كار هيتا، به ريڭاكانى فەلسەفە و لوژيكي بنه ماكانى ئيلحاديان شكاند، نه و كات مولحيدانىش به ناچار بيه وه دوور كه و تنه وه و هه نديك بيانوى تريان بۆ خو يان دۆز بيه وه. وه ك ستيفن هاو كينگ

(۱) التصميم العظيم (The Great Design)، استيفن هاو كينك: (۱۷۰ - ۱۸۰) ...
براهين وجود الله، د سامي العامري: (۴۳۵).

(۲) فەيلە سووفى نه مريكي سەردەم (غراهام هارمن - Graham Harman) له ليكو ڼينه وه كهيدا به ناوى (حول زعم استيفن هاو كينك ان الفلسفة ماتت) به شيوه كي زانستى و عەقلاى وەلامى ستيفن هاو كينگ ده داته وه و دوويات ده كاته وه كه هاو كينگ هه ليه كي گه و ره ي كردوه. بۆ زانبارى زياتر سه يرى نه م ليكو ڼينه وه زانست بيه بكن: (حول زعم استيفن هاو كينك ان الفلسفة ماتت): (۵ - ۶).

وتویه تی: "هیژی کیشکردن بوونی هه بووه و له گهردوونه بیشوماره کانه وه (multiverse) هاتووه".^(۱) ئەمەش بۆ ئەوەی خۆی لەو پرەخانه پرزگار بکات که دهیخه نه ناو «مه حالی باز نه یی»، به لام که وته ناو «مه حالی ریز به ندی» یه وه، ئەوهی پیشتر با سمان لیه وه کرد.

۳- مه حالی زالکردن به بی زالکهر (استحالة الرجحان بدون مرجح)

لای زانیانی که لامناس؛ ئەو فیکرانه ی له بیر کردنه وهی مرؤفدا هه ن، بۆ سه ر سی ئە حکامی عه قلی دابه ش ده کرتن:

یه که م: پئی ده لێن: پئوسته هه ییت (واجب الوجود): واته نه وهی که عه قل هه بوونی به پئوس (واجب) داده نیت. پئوستیشی به هه یچ هۆ کارنک نییه بۆ بوونی و خۆشی هۆ کاری هه موو هۆ کاره کانه.

دوو هه م: پئی ده لێن: مه حاله هه ییت (مستحيل الوجود)، واته ئە وهیه که عه قل مه حالی ده کات و نه بوونی به پئوست (واجب) ده زانیت.

سێیه م: پئی ده لێن: ده کرت هه ییت و ده کرت نه ییت (ممکن الوجود)، یانیش (جانز الوجود) و اتا عه قل هه بوون و نه بوونی قوبوول ده کات، به لام بوونی شتی (ممکن) پئوستی به هۆ کارنکه تا له نه بوونه وه یته بوون.

جا بوونی هه ر شتیک پئوستی به هۆ کارنک (السبب - المرجح) هه یه. بۆ نموونه، ئە گه ر بلێن: ئافره تی ک مندا لێکی بووه، ئە م قسه یه مومکینه و رپی تیده چیت (ده شیت واییت و ده شیت وانه ییت)، ئە گه ر مندا له که نه ییت، ئە وا

(۱) التصميم العظيم (The Great Design)، استیفن هاوکینگ: (۱۸۰). و - براهین

وجود الله، د. سامی العامری: (۴۳۶).

پيوستي به هيچ هوكاريك نيه، به لام نه گهر مندالي ههيت نهوا پيوسته
هاوسه ريكی ههيت، يان هر ريگايه كي تر ييت، به لام دهيت پياويك يان
توي پياويك ههيت تا بتواني مندالي ههيت. واته مهاله بي هوكار نهو
منداله بوويت و پيوستيه كي عه قليشه هوكاريك ههيت.

هر وهك ترازوويك، هردو لايه وهك به كن، نه گهر به كيكيان كهوته
نهرز، نهوكات دهيت هوكاريك ههيت بۇ نهوي كه نهو لايه كهوتوه و
نهوي تر بهرز بووه. بويه هه بوون و نه بووني شتيكي مومكينه.

نه بوون پيوستي به هيچ هوكاريك نيه، به لام بوون پيوستي به هوكاريك
هيه (نهوړش نهو هوكاربه كه شت له نه بوونه وه بښته بوون).

بويه له هله كي گهره ي مولحيد نهويه كه دهانوت گهر دوون نه زهليه
(هميشه هه بووه)، له بهره وهش پيوستي به هيچ هوكاريك نيه، به لام
كاتيك به به لگه ي زانستې به كلاكراوه سه لمي تراوه كه گهر دوون نه زهلي نيه،
به لكوه هاتوه ته بوون. واته گهر دوون نه بوو، به لام دواتر هاتوه ته بوون، بويه ليره
ده بوو مولحيدان باوه ريان به هوكاري هه بوون هينابوايه، به لام رهيان كرده وه
كه هه بووني گهر دوون پيوستي به هوكاريك ههيت. وتيان هر له خويه وه
دروست بووه، يان له هيزي هه نديك گهر دووني تره وه دروست بووه! نه وهش
هله يه كي لوژيكي گهره يه و مهالنيكي عه قليشه، وهك له په ركهاني
پيشودا باسما ليوه كرد.

نمونه يه كي زانستې: هه بووني خانه ي به كم (الخية الاولى)؛ مولحيدان
باوه ريان به وه هيه كه خانه ي به كم نه بووه و دواتر هاتوه ته بوون، به لام باوه ر
به وه ناهين كه هوكاريك هه بوويت بۇ دروست بووني خانه ي به كم. نه مهش
مهالنيكي عه قليشه و هله يه كي لوژيكيه كه شتيك له نه بوونه وه هاتيته
بوون بي نهوي هوكاريكي بۇ ههيت. نيمهش به شيويه كي زانستې و عه قلي

و لوژيکي دهیسه لمینین که خانہ ی یه کمم یی هوکار دروست نه بووه، به لکوو پیوستی به هوکارنک هه یه نه ویش خوی گه وره یه.

له سهرده می دارویندا (Charles Darwin) زانست وه ک نیستا پیشکه وتوو نه بوو، داروین پستی به «له دایکبوونی خودی/په دابوونی خودی» (التوالد الذاتی) ده به ست، بویه پیشبینی نه وه ی ده کرد که ده کرت گیانه وهر له شتی بیگیان په یدا بین.

له بهر وه ش داروین پیشبینی نه وه ی کرد که خانہ ی یه کمم له سروشتیکی بیگیان په دابوویت.

دوای نه وه ی داروین تیوری پهره سندنې دانا، چهندين زانای گه وره و به نوابانگ له سهر ناستی جیهان سه لماندیان که دروستبوونی خانہ ی یه کمم به پرېکه وت شتیکی مه حاله له زانستدا و پیوسته به شیوه یه کی عقلی و زانستی هوکارنک بؤ بوونی خانہ ی یه کمم هه ییت.

له و زانایانه ش:

۱- زانای فهرنسی (لويس پاستور Louis Pasteur) ده لیت که هه موو بارودوخیکمان په خساند و پروتینی سهره کیمان بؤ دروستکردنی خانہ ی یه کمم دابین کرد، دوای زور هه ولې به رده وام، نه مانتوانی خانہ ی یه کمم دروست بکه یین. وتیشی: "مه حاله خانہ ی یه کمم له شتی بیگیان دروست ییت."

پاستور وتیشی: به پتی زانست، گرمانه ی له دایکبوونی خودی هه له یه کی زور گه وره یه. ثم قسه یه شی له په رتو وکه که یدا (Molecular Evolution and the origin of life) باس کردووه.

۲- زانای پرووسی (آلکساندر ئوپارین Alexander Oparin) له په رتو وکه که یدا به ناوی (The Origin of Life) دا ده لیت: "خانہ ی یه کمم

ره شترین خاله له تیۆری پهرسه نندنا.

۳- پرۆفیسۆر (رۆبێرت شاپیرو Robert Shapiro) له پهرتووکه کهیدا (A Sceptics Guide to the Creation of Life on Earth) دا دهلیت: "هۆکاری ههبوونی ههموو جوړه پرۆتینیک له خانەی مرۆڤدا (الخلية البشرية) به شیوهی رێکهوت- پیوستی به ((۱۰۴۰۰۰۰ دهتوان چل هزار ههیه، واته: وهک ئهوهی ژماره یهک دابنیت و چل هزار سفری له دوایدا دابنیت. ئه مهش پروونه که رێژه یه کی وا به پێی زانستی بیرکاری شتیکی مهحاله.

۴ - پرۆفیسۆری ئینگلیز (فرید هویل Fred Hoyle) له پهرتووکه کهیدا (Evolution from space) دا دووبات دهکاتهوه که له زانستدا ههبوونی خانەی یه کهم و دروستبوونی به شیوهی رێکهوت شتیکی مهحاله، جهختیشی لهوه کردهوه که دروستبوونی خانەی یه کهم پیوستی به دهستیکی دهره کی ههیه.

۵ - زانای ئهمریکی (دهیفید بیرلنکسی David Berlinski) له پهرتووکه کهیدا (وههمی شهیتان - The Devil's Delusion) دا دووبات دهکاتهوه که بۆچوونی زانایانی ئیلحاد له پرسی دروستبوونی خانەی یه کهم له سروشدا و به شیوهی رێکهوت، ههمووی بۆچوونی ههله قوبه له قن و هیچ به لگهیه کی زانستییان له سه ر نییه.

۶ - فیهله سووف و زانای ئینگلیز (ئنتونی فلو Antony Flew) له پهرتووکه کهیدا (There is a God) دا دووبات دهکاتهوه که مهحاله ژیان له شتی بیگیانهوه پیدایه بیت. دهلیت: به لگه زانستییه کان ههموویان له بهرژه وهندیی باوه رهیئان به خودان.

۷- زانای ئهمریکی (مایکل بهی Michael Behe) پسپۆر له زانستی کیمیایدا، له پهرتووکه کهیدا (Darwin's Black Box) دووبات لهوه دهکاتهوه

و ده لیت: داروین خوی باوه پری به وه هه بووه که خوا خانې یه که می نافراندووه،
زور به لگه ی زانستیش دینیت که مه حاله خانې یه کهم له خووه و بهر ښکوت
دروست بوویت

نهمانه هه مووی به لگه ی عقلی و زاستی یه کلاکه روه بوون له سره
مه حالې دروست بوونی خانې یه کهم له خووه و که له نه بوونه وه هاتېته بوون،
واته پوښته هو کار ښک هه ییت له نه بوونه وه بیهنیتته بوون.

به شى چواره م

هه له شى گريمانه ماددييه کان
له باره شى بوونى گهردوون و ژيان

به شای چوارهم

هه له ی گریمانه ماددییه کان

له باره ی بوونی گهر دوون و ژیان

له په رتوو کی کما له باره ی بابته ی ئیلحاد^(١)، به به لگه ی عه قلی و فه لسه فی و لوژیکی و زانستی دوویاتم کردووه ته وه که هه بوونی خودا به شیوه یه کی فیتری له مرؤفا چیندراوه. هه بوونی خوا پیوستیه کی عه قلییه و بوونیشی ناشکراره له وه ی به ریگای به لگه کانه وه بیئریت. نه مهش له به ره وه ی خودا گه وره تر و پرووتره له وه ی به به لگه ی عه قلی و زانستی بیئریت، چونکه هه ر گه ردیله یه ک له گه ردیله کانی گه ردوون، هه ر بوونه وه ریکی زیندوو، هه موو هه ساره و گالا کسیه گه وره کان پیوستیه یان به خودایه کی گه وره هه یه و له به رانه ریدا هه ژارن و خوداش له هه موو شتیکدا بیمنه ته.

به لام گریمانه ماددییه کو نه کان و ده رکه وتنی پر یبازه ماددییه گه را کانی ئیلحادی هاوچه رخ فیتره تی مرؤفیان شیواندووه. بلا بوونه وه ی فیکره کانیان ده ربه ی گریمانه ی په یدا بوونی گه ردوون به ریکه موت (صدفه)، دروستکردنی گومانکاری له باره ی یه کییتی خودا و هه بوونی، تاریکاییه کی له هزری نه و که سانه دا دروست کرد که خو یان به زانست و باوه ر قایم نه کردبوو.

جا پر ژیه کی زوری خه لکی خه له تیندران و که وتنه دوا ی نه و پر یبازانه. له و لاشه وه، له به رانه ر نه و گومانکاری سانه دا کو مه لیک زانا و بیرمه ندی موسلمان ده رکه وتن و وه لامی شه که کانیان دایه وه. له وان هه زانی گه وره ی کورد،

(١) په رتوو کی «ئیلحاد»، نووسینی د. ناماد کازم

سه عیدی نوورسی ده ستیښخه ری کرد بو نوو سینی چهند په پرتو وکیک له باره ی زانستی سروشتی ماددی یو به رهنگار بوونه وهی نهو ریپازانه به به لگه کانیا نه وه و به تالکردنه وه یان. بهم جوړه به لگه کانیا نی له دژی گریمانه کانیا نی به کاره یانه وه. هه روه ها به پشتبه ستن به شیکاری فله سفی و زانستی و راستیه کانی قورثانی پیروژ بنه ما کانی باوه پری سه لماند.

کو مه لیک گریمانه ی ماددی له دژی راستی بنه ما کانی باوه پری بلا وکراونه ته وه. نیمه لیړه دا باسی چوار گریمانه ی به ربلا و ده کین و به شیویه کی عقلی و زانستی و فله سفی هه له کانیا ن ده خینه پروو:

گریمانه ی یه که م: په یدابوونی گهر دوون به بی هوکار

هه موو نهو گریمانه و مه حاله عه قلیانه ی ثا ماره مان پی دان و هه له کانیا نمان نیشان دان، له خالی کدا هاویه ش بوون، نهویش شکاندنی یاسای هوکاری (السببیه) یه. نه م یاسایه یه کیکه له یاسا عه قلییه سه ره تا کان که لای هه موو مرو فیکه وه هیه و هه مووان قایلن له سه ری، شتیکی خواړسکه و له میشکی مرو فدا چیندراوه و هه ر له ساتی له دایکبو نییه وه له گه لیدا دروست ده ییت.

یاسای هوکاری یاسایه کی لوژیکیه و هه موو فیه له سووفانی قوتا بخانه ی عه قلی (سوقرات، نه فلاتوون، نه رستو، دیکارت و... هتد) له سه ر نه وه یه کده ننگن، هه روه ها هه موو که لامناس و زانا یانی زانستی لاهووتی (Theologians) له سه ر نه وه یه کده ننگن. واته میشکی ساخلم و لوژیکیش ده لیت هه ر شتیکی که له م گهر دوونه دا ده یینین هو کاریکی په یدابوونی هیه و له خو یه وه دروست نه بووه.

واته به پیی نهو یاسا بنه مایه ی عه قل به ناوی: «گه رانه وه بو بنه پرت»

(استصحاب الأصل) پيويسته هو كارنك بو دروستبووني گهردوون هه ييت.

ناوهړو كي ياسا كه نه وه په كه هه رپووداو نك له بووندا پيويستي به هو كارنك هه په، ديارشه كه گه وره ترين رپووداو «دروستبووني گهردوونه». بويه نه وه پيويستيه كي عه قليه هو كارنك بو هه بووني نه وه گهردوونه هه ييت. واته مادام گهردوون دروستكراوه، پيويسته دروستكهرنكيشي هه ييت. نه وه دروستكهرهش ده ييت بووني خو ي له خودي خو يه وه ييت و پيويستي به هيچ هو كارنك نه ييت بو بووني خو ي. هه ر وه ك پيشتر له بابته تي مه حاله عه قليه كاندا نه وه سه لميتر، به تايهت له بابته تي مه حالي ريزه ندي.

ليړه ده مه ویت ناماژه به بابته تي كي فله سه في بکه م: نه وه باسو خوا سه ي له نيوان باوهړدار و مولحيدا هه په له باره ي نه وه ي كه پيويسته كام لا به لگه يتن. نایا ده ييت باوهړدار به لگه ينييت و بيه سه لمييت كه له بنه رته دا خودا بووني هه بووه؟ يان پيويسته مولحيد به لگه ينييت كه خودا نيه و نايينه كان نه بوونه و له بنه رته دا تيلحاد هه بووه؟

له وه لامدا ده ليين: نه م پرسياړه له زور په رتووكي فله سه في و كه لاميشدا هاتووه و وه لامه كي نالوزه. باسو خوا سي زور هه په له سه ر نه وه ي كه نایا كي ده ييت به لگه به ينييت؟ نایا يباوهړ ده ييت نه بووني خوا سه لمييت، يان باوهړدار پيويسته به لگه به ينييت كه خوا هه په و نايينه كان لای خوا وه نيردراون؟ له بنياتي به لگه هينانه وه دا، زور له فهيله سووفان و فهيله سووفه ديا لنيكتيه كان باوهړيان وايه نه وه ي پي وايه خودا هه په، پيويسته به لگه به ينييت و سه لمييت كه خودا هه په.

به لام زاناياني كه لامناس جهخت له وه ده كه نه وه كه پيويسته يباوهړان به لگه له سه ر نه بووني خوا يتن و نه بووني خوا سه لمين، به پي نه وه بنه مايه ي فهيله سووفان دايانناوه. يه كيك له و بنه مايانه پيوهر ي گه رانه وه په (استصحاب)

واتا چه مكي بنيات (مفهوم اصل)، نه وه بنياتيكي لوزيكييه، بنياتيكي
فلسه في و كهلاميه، بنياتيكي بنچينه ييه (اصولي) و بنياتيكي ياسايشه؛
نهم بنياته پتي وايه نه گهر ديارديه ك له بووندا بهردهوام بيت و بنه پرتي
ديارده كه بهو شيويه بيت كه هديه، دواتر كه سيك بيت و په خنه لهو ديارديه
بگريت و به هه له و وانه بوو دايينيت، نهوا دهيت نهو كه سه بهلگه بهينيت و
بيسه لمينيت كه ديارده كه وانيه.

نمونه يه ك ديينه وه، هر چه نده له سر ئيلحاد نيه، به لام بؤ پروونكړنه وه
و تيگه يشتن گونجاوه: نه گهر كه سيك به دزيكردن تومه تبار بكم، ليره دا
من نهوم تومه تبار كرد و پيوسته من بهلگه بينم تا بسه لمينم كه دزيه كهي
كردووه، نهوك نهو بهلگه بينيت كه دزي نه كردووه. چونكه له نهسل
(مفهوم الاصل) دا، نهو كه سيكي بيتاوانه. جا كاتيك من سه ريچي بنه مام
كرد، نهوكات دهيت من بهلگه له سر قسه ي خوم بينم.

نه گهر بين بړوانينه بهلگه كوزمولوزي (گهردووني - Cosmolog)
كه نه رستو دانهره تي، نهم بهلگه يه دهليت: "هر شتيك گوراني تيدا بگريت،
نهو شته دروستكراوه و پيوسته دروستكهرنكي ههيت."

با نمونه يه كي ساده بينه وه: هر ئاميرنك بيت، بينين و پرسيار
له هه موو خهلكي جهان بكهين ئاخو نهم ئامير خوي دروست بووه يان
دروستكهرنكي هديه؟ به پوهري عه قلي و لوزيكي دهيت دروستكهرنكي
ههيت. نهودش زانينكي زگماكه. بويه هه موو خهلك دهلين دروستكهرنكي
ههيه. تهنانهت مندالتيكي بچووكيش ده زانيت كه دروستكهرنكي ههيه. واتا
زانينكي زگماكيان ههيه كه هر شتيكي دروستكراو دروستكهرنكي ههيه.

بؤ نمونه نه گهر بلتم: نهم موبايله دروستكهرنكي ههيه. به لام تو بلت:
نهخير وانيه. ليره دا له سر من پيوست نيه بهلگه بينم، بهلكوو له سر تو

پيويسته به لگه بيښت له باره ي نه وه ي چوڼ له خوښه وه دروست بووه؟! چوڼکه تو سهرپيچي بنه ماي لوژيکت کردووه، نه ک من. خو نه گهر ئيمه نه يشزانين کي موبايله کمي دروست کردووه، هر باوه پرمان وايه که دروستکهرنکي ههيه.

جا زورچار له کاتي به لگه هينانه وه له نيوان مولحيد و باوه پردار، مولحيد به باوه پردار دهليت: نايا تو بينيوته کي گهردووني دروست کردووه؟ وه لام: من نه مبینيوه، به لام نه بينيني من نابيته به لگه له سر نه وه ي دروستکهرنک نه ييت. مولحيد دهليت: مادام به چاوي خوټ نه تبينيوه، که وايه گهردوون دروستکهر ي نيه. سهرکه مولحيد گفتوگو که به چي ناقارنکدا دهبات و چوڼ هه له ي لوژيکي دهکات! واته ههروه ک چوڼ به پي لوژيک دهيت دروستکهر بو هه موو دروستکهرانک هه ييت، بويه به هه مان شيوه دهيت دروستکهرنک بو گهردوونيش هه ييت. نه بينيني دروستکهرش، ماناي نه بووني دروستکهر ناگه يه نيټ، چوڼکه هه بووني دروستکهر که خودايه، شتيکي خوارسکيه، بوونيشي به زور به لگه ي فله سفي، لوژيکي، عه قلې و زانستي سه لميندراوه، هه زوه ک باشتين فله سووف و که لامناس و زانا ناسراوه کان نه ويان دووپات کردووه ته وه.

دواي نه وه يشي سه لماندمان که به پي پيوهري گهرانه وه (الاستصحاب) مه فهوومي بنه مايي، نه وه ي سهرپيچي بنه ما و بنه پرت بکات، نه وا نه و پيويسته به لگه بيښت. ليره دا دووپات ده که ينه وه که مولحيد سهرپيچي نه م ياسايه ي کردووه کاتيک ياساي هوکاري (قانون السببيه) يان شکاندووه و بووني دروستکهر يان بو گهردوون په تکر دووه ته وه.

به م جوړه ده توانين به شيويه کي زانستي دووپات بکه ينه وه که گهردوون پيويستي به دروستکهرنکي خاوهن هيز و ده سلات ههيه.

هه تا سالي ۱۹۱۲ دهوترا گهردوون نه زه ليه وه و دروستنه کراوه، واتا تا

سالی ۱۹۱۲ باوهر دار پيويست بوو بهلگه بينيت و بسه لمينيت که خودا ههيه، بهلام دواي ۱۹۱۲ و سهره لډاني گريمانه ي ته قينه وه گه وره که (Big Bang) له لايه ن چندين زاناي پوژناوا، هر وهک له پرتووکي (Evolution of the universe) که هندیک له زاناياني وهک «ټه لکسندر فريدمان» و زاناي به لجيکي «جورج لومتهر» وتيان: گهر دوون نه زه لبي نيه، بهلکوو دروستکراوه. له سالی ۱۹۲۷ هم و تهيه له گريمانه وه بوو به تيوريه کي زانستي و دواتر بوو به راستيه کي زانستي و له پيگه ي زانسته سهرده ميه کانه وه سه لميترا که گهر دوون نه زه لبي نيه، بهلکوو دروستکراوه و پيويسته دروستکهرنکي هه ييت.

زاناي ناودار «ټه نتوني فلو» له پرتووکه که يدا، به ناوي (There is a God) ده ليت: "باشترين بهلگه ي کوژمولوژي (گهر دووناسي) نه ويه کاتيک سه لميترا که گهر دوون دروستکراوه و به پيي لوژيک پيويسته دروستکهرنک هه ييت." له سالی ۲۰۰۴ رايگه ياند که بوو ته باوهر دار^(۱) و وتي: "ده ليت دانپينان له لاياني دهرونييه وه سوود به مروث ده گه يه نيت، جا دان به وده ده نيم که نمونه ي ته قينه وه گه وره که هو کارنکي به هيزي لاواز کردني فيکري مولحیده کانه، چونکه زانست دووياتي له شتيک کردووته وه که نايينه کانيش نه وه پشتر است ده که نه وه."^(۲)

به م جوړه بو مان دهرده که ویت کاتيک مولحید ده ليت: که س هم گهر دوونه ي دروست نه کردووه، نه وکات پيويسته نه بهلگه بينيت که چو ن هم گهر دوونه دروست نه کراوه و له خو يه وه دروست بووه، چونکه به پيي زانست مه حاله خانه يه ک خو ي دروست ييت، نه ي چو ن نه وه گهر دوونه سهر سوپر هينه ره له خو يه وه دروست ده ييت؟!

(۱) باوهر ي به بووني خوا هينا، بهلام باوهر ي به هيچ نايينک نه هينا.

(۲) پرتووکي: (هناك إله)، انتوني فلو. و رحلة العقل، عمرو الشريف: (۶۶ - ۷۹).

نارهزایی «راسل» (Russell) و وهلامدانه وهمان بۆی

بیرمه ندی ناودار، «بیرتراند راسل» (Bertrand Russell) ده لیت: نه خیر؛ پێویسته باوهردار به لگه بێت و به سه لمینیت که خدا هیه. نمونه یه ک دینیت و ده لیت: نه گهر بلیم قۆریه کی چا له ده وری خۆر ده خولیته وه و له نیوان نه رد و مه ریخدایه، نه وکات ده بێت من بیسه لمینم که نه م قۆریه چایه له ده وری خۆر ده سوو پیته وه. به هه مان شیوه کاتیک باوهردار ده لیت خدا هیه، ده بێت نه و به لگه بێت که خدا هیه، نه ک مولحید به سه لمینیت که خدا نییه.

وهلامان بۆی: بیرمه ندی ناودار «بیرتراند راسل» له وته گهیدا به لگه ی پێوان (القیاس)ی به کارهێناوه، به لام پێوانه که ی زۆر هه له یه، نه مه ش به پێی چه ند بنه مایه کی لۆژیککی.

یه که م: نه مه قسه یه کی خه یالییه، ساده ترین عه قلیش ره تی ده کاته وه، به لام بوونی خودایه ک بۆ گه ردوون شتیکی خوارسکی، لۆژیککی، عه قلی و زانستیشه. بۆیه ناییت پێوانه ی شتیکی خه یالی له سه ر شتیکی لۆژیککی بکرت که بوونی پێویستیه کی عه قلی فه رز بێت (واجب الوجود).

دووه م: قۆریی چا شتیکی دروستکراوه، پێوستی به دروستکه رێک هیه، واته شتیکی ته واهو نییه. به لام خوا نه زه لیه و ته واهو. جا ناییت پێوانه ی شتیکی دروستکراوی ناته واهو له سه ر خاوه نی دروستکردن جیه جی بکرت.

سێهه م: نه وه ی سه ریچی نه سل و بنه ما بکات، ده بێت به لگه به یینیت، چونکه له نه سلدا و به پێی زانستیش هیه قۆریه کی چا له ناسمان نییه. بۆیه پێویسته نه و به لگه بێت بۆ قسه که ی، نه ک به رانه ره که ی. له به ره وه ش زۆر له فه یله سووفان ره خه یان له «راسل» گرت له سه ر نه و به لگه یه.

ئینجا سه ره پرای نه وه ی که مولحید پێویسته به لگه بێت، هیه شتیکی

رینگر نییه که نیمه ی باوه‌پ‌داریش به‌لگه یینینه‌وه، چونکه ئه‌رز و ئاسمان پرپه‌تی له به‌لگه‌ی بوونی خودا.

ئهم قسه‌یه‌شمان بۆ که‌سیکه که له‌سه‌ر بنه‌مایه‌کی فله‌سه‌فی بووته مولحید، به‌لام لای نیمه هیچ مولحیدیکی له‌و شیویه‌مان نییه، به‌لکو مولحیدانمان چاولیکه‌ری مولحیده عه‌ربه‌کانن و عه‌ربه‌کانیش چاولیکه‌ری رۆژه‌لاتناسه‌کانن (مستشرق). ئامانجیشان ته‌نیا دژایه‌تی باوه‌پ‌دارانه، به‌تایبه‌ت دژایه‌تی موسلمانان، نه‌ک به‌دواداچوونی به‌لگه و زانست. به‌لام سه‌ره‌پای ئه‌وه‌ش به‌لگه‌ی یه‌کلاکه‌ره‌وه له‌سه‌ر بوونی خودا هه‌ن له به‌لگه‌ی فیتری و خواپ‌سکی، فله‌سه‌فی، لوژیک، زانستی، واقعی و ... هتد.

گریمانه‌ی دووه‌م: رووداوه‌ی ماددیه‌کان ژیانان دروست کردووه!

واته رووداوه‌ی ماددیه‌کان به‌شیوه‌ی ریکه‌وت (الصدفه) بوونه‌ته هۆکاری په‌یدا‌بوونی ژیان و له‌نه‌بوونه‌وه‌ شتیان هیناوه‌ته بوون. به‌لام زانای ناودار، سه‌عیدی نوورسی دووباتی له‌وه کردووه‌ته‌وه که ئهم گریمانه‌یه هه‌له‌یه‌کی هزریه، ئه‌مه‌ش به‌هۆی ئه‌وه‌ی چه‌ندین شتی مه‌حال له‌خۆی ده‌گری‌ت:

مه‌حالی یه‌که‌م: زانای کورد، سه‌عیدی نورسی، نمونه‌یه‌کی عقلی هیناوه‌ته‌وه، تیدا‌پیشانی ده‌دات که مه‌حاله‌ی ماددیه‌کی زیندووی دژه‌ژه‌ر به‌هه‌ندی‌ک رینگای زۆر وردبین و هاوسه‌نگیه‌کی گونجاو و به‌ریکه‌وت له‌ته‌نجامی زه‌مینله‌زه‌یه‌ک له‌ده‌رمانخانه‌یه‌کی پر له‌شوشه‌ی ماده‌ی شل و ماده‌ی پزیشکی و ماده‌ی کیمیاوی جو‌راو‌جو‌ر دروست بیه‌ت، جا به‌هۆکاری ئهم زه‌مینله‌زه‌یه ئهم ماددانه‌ی برژین و به‌هه‌ندی‌ک بری دیاری‌کراو و هاوسه‌نگیه‌کی گونجاو تیکه‌ل‌ببن و ماددیه‌کی دژه‌ژه‌ریان له‌پینک بیه‌ت. به‌شیویه‌ک که نه‌گه‌ر به‌شیک له‌گرامیک له‌م پره‌که‌م و زیاد

بوۋايە، ئەۋ ماددەيە نەدەبوۋ و بەكەلگ نەدەھات. مامۇستا نورسى لەبارەى ئەم نمونەيە دەلېت: "ھەر بوۋنەۋەرئىكى زىندوو، پىكھاتەيەكى زىندوو، ھەر پوھكىكىش ۋەك ماددەيەكى زىندەيى دژە ژەھرىيە كە لە بەشى جيا جيا و ماددەى ديارىكراۋ پىكەدېت بەپىي سەنگ و بېرى ورد و ھەستىار. جا گومانى تېدا نىيە گەراندنەۋەى ئافراندى ئەم بوۋنەۋەرە گەۋرەيە بۆ ھۆكارى ماددى و وتنى ئەۋەى ھۆكارەكان گەردوونيان دروست كردوو، قسەسەكى بەتالە و مەھالە، زۆرىش دوۋرە لە ھاسەنگىي مىشك ۋەك بەتالى و مەھالىي پىكھاتەى دەرمانىكى زىندەيى دژە ژەھر لەخۆيەۋە و لە ئەنجامى پژانى ھەندىك ماددەى شلەۋە."^(۱)

لە پىنگەى ئەم پوۋنكردنەۋەيەى نورسى، دەبىنن مەبەستى ئەۋەيە ھەرۋەك چۆن مەھالە پىكھاتەيەكى زىندەيى دروست بىت، ئاۋاش مەھالە زىندەۋەر بە ھۆكارى ماددىيەۋە دروست بىن. واتە ئەگەر مىشك پەتى كردهۋە كە ماددەيەكى زىندوو لەخۆيەۋە دروست بىت، ئەۋا ئەۋەش پەت دەكاتەۋە كە ھۆكارى ماددى بوۋنەۋەرى زىندوۋى دروستكرديت.

مەھالى دوۋەم: بۆئەۋەى ۋا لە ھۆكارى ماددى بىكەيت تا بىنە ھۆكارى سەرەكى لە دروستكردى شتەكان و ئافراندى بوۋنەۋەردا، ئەۋا پىۋىستە ھەمرو ھۆكارىكى لىكچوو و جياۋاز و تەنانەت دژيەكىش بە شىۋەيەكى پىكخراۋ لە دروستبوۋنى بوۋنەۋەرئىكى زىندوۋدا كۆبىكەيتەۋە. عەقلىش ئەۋە پەت دەكاتەۋە و بە شتىكى مەھالى دادەنيت، چونكە «كۆبوۋنەۋەى ھۆكارى جياۋاز و دژيەك، بە پىكخستىيىكى تەۋاۋ و ھاسەنگىيەكى ورد و بەپىكەۋت لە لەشى بوۋنەۋەرئىكى بچوۋكدا -بۆ نمونە، مىش- شتىكى مەھالە، ئەگەر كەسپىك ھىندەى بالى مىشپىك مىشكى ھەيىت، دەزانيت ئەۋە مەھالە.»

(۱) پەرتوۋكى: رسائل النور- الممعات، سعيد النورسي: (۲۴۸-۲۴۹).

بەم جوړه نه گەر میښک کوږوونه وهی هۆکاره دژیه که کانی به مه حال دانا، نهوا نهو ههش به مه حال ددهنیت که نه م هۆکاره ژیان له بوونه وهراندا دروست بکات و پښکی بخت.

مه حالی سییه م: نه م گهردوونه دهقیق و هاوسه ننگ و پښکخواه که زور به وردیښی دروستکراوه، پیوسته له لایه ن یه کیکه وه دروستکرایت که توانای ته وای ههیت. مه حاله عهقل نا فراندنی نه م گهردوونه بۆ «هۆکاری سروشتی کهر، کرپر، لال، بیگیان و نارپښکخوا» بگه پښتته وه که نه ههستی ههیت، نه میښک. نه مه دووره له هه موو پښه رښکی عهقلی.

دهبینن که نه م سی مه حاله، مه حالی عهقلی و واقعیین، واته عهقل و واقعییش په تی ده که نه وه. نه و ه لمانه ی بۆ شه کی «هۆکاره ماددیه کان دروستی کردوه» و نه و گومانکاریه له ناو ده بات، نه م سی مه حاله پښکه وه له پښکخستنیکي زنجیره یی گریډراو به فیکری فلهسه فی قولدان، هه مه حالیک به رانبه ر لایه نیکي دیاریکراو وه ستایه وه. مه حالی یه که م به رانبه ر گریمانه ی به رپښکه وت دروستبوونی هه بوون وه ستایه وه. مه حالی دووه م به رانبه ر گریمانه ی هۆکاری لای رپښازه ماددیگه ریه کان وه ستایه وه. مه حالی سییه میښ «زوری» ی له ناو سروشتدا له ناو برډ، واته نه و کاته ی هۆکاره کان زور بن، نه و زوران ه که سیک پښکی دهینیت.^(۱)

(۱) په رتوکی: المحاجة العقلية في برهنة حقائق القرآن .... د. آماد کاظم: (۸۸).

گریمانه ی سټیم: گهر دوون له خوښه وه په یدابوو!

مهربه ست له مې نه وه په که شتیک له خوښه وه په یدابوو، خوښ خوښ خوښ ده! فرنیټ تا ده گاته وینځی کوټایی خوښ. له کارخستې نه مې قسمیه به پټی زور له مهاله کان ناشارد رته وه. ماموستا نورسی له سې مهاله دا کوښکړوونه وه:

مه حالې په که م: ماموستا نورسی گریمانه ی له خوښه په یدابوونی شتیکې به پټگای به راورد کردنی له شی مړوږ له گهل کارگه په کی گهره که به رده وام نوټرین نامیری هن و به پټی جوړلې پټکخواوی پیلان بڼه دارپژراوی، پوچهل کردوونه وه. دهلیت که هر گهر دیله په ک و خانه په ک له له شی مړوږدا به به رده وامی و بې راوهستان به کاری خوښان هله ده ستن. هره په که یشیان گریدراون به په یوه نډیه کانی بوون له گهر دووندا، به هوږ نه وه په هره په که یشیان له بارودوڅی پیدان و وهرگرتن له پزق و مانه وه له گهل بوونه وهرانی تردا.^(۱)

نه وه به لگه په کی واقعی دیاره له باره ی مه حالې گریمانه ی «دروستبوونی شته کان له ماده ی یشیان که نوږ نه بیته وه و نه گوردریت». به م جوړه ماموستا نورسی گریمانه ی گورپان و نه گورپانی نه وانی دانا له و بوونه وهرانه ی که نامارهن بڼه بوونی خودایه کی تاقانه و خودایه تی و پرستن له هه موو گهر دووندا.

مه حالې دووهم: گهراندنه وه ی نافراندنی بوونه وهری پټکخواو بڼه خانه کانی و گهراندنه وه ی نافراندنی گهر دوون بڼه گهر دیله کان پیوستی به وه هیه که هر گهر دیله و خانه په ک میشکینکی گهره ی هیه ته هره په کی یشیان ده سه لاتیکی په های به سر خانه و گهر دیله کانیه وه هیه ته و له هه مان کاتیشدا له ژر ده سه لاتی نه واندان، بن، پیوستیسه هر په ک له مانه دواکه وتووی بیت و جوړه

(۱) په رتوکی: رسائل النور- المعات، سعید النورسی: (۲۵۱).

و رستیکی نازادی هه بیته و له هه مان کاتدا گرێ دراویش بیته. ئه مه ش له واقعیدا دژیه که و به پینی میشکی ساخه له میسه وه مه حاله.

به م جوړه گریمانه ی له خوړه دروستیوونی له گه ردیله و پینکهاتنی له ش له خانه کان له ناو بردرا و سه لمیتره که ئا فراندووی رپیکخواو جیده ستیکه له جیدهستی خودای هه میسه هه بووی تاقانه.^(۱)

مه حالی سییه م: نه گه هه بوونی مرۆف و ژیا نی مرۆف نه به پینووسی خودای تاک و ته نیا بیته، نه به داد په روه ری نه و بیته، به لکوو به هو ی کو بوونه وه ی سروشت له گه ل هۆ کاره کان دروست بیته و ژیا نی به چاپخانه سروشتیه کان نو سرا بیته، نه و له و کاته دا پینوسته قالبه سروشتیه کان به رپژه ی هه زاران هه زار نه و پینکهاته رپیکخوا نه هه بن که له له شتدا کار ده که ن. به شیوه یه ک که پینشومار بن و نه ژمیرد رین، هه له به چوو کترین خانه، نه وه ی به ورد بین کار ده کات هه تا گه و ره ترین نه و ئامیرانه ی تیدا کار ده که ن. ته نانه ت له بارو دۆخیکی ئا و اشدا، نه ری بۆ دروستکردنی نه و پینووس و قالب و پیتانه ی هه ن، پینوست نییه هینده پینووس و قالب و پیت و پینووسی تر هه بن بۆ دروستکردنی نه وانی تر نه گه هه موویان بۆ یه ک پینووس نه گه رپترانه وه؟ نه وه ش له به نه وه ی هه موویان نوین و رپیکخوا ون و دروستکه ریکیان نییه دروستیان بکات، که سیکیش نییه نوینان بکاته وه. به م جوړه تا قوولتر به جیته ناوییه وه، نه و نه مه و زۆر مه حالی تری عه قلی له خو ده گریت.

له و س مه حاله ی با سمان کردن، ته نیا نمونه مان له سه ر له شی مرۆف هی نایه وه، چونکه شتیکی ئاشنایه بۆ مرۆف و بۆ روونکردنه وه و تیگه یشتنیش ئاسانه ره.^(۲)

(۱) په رتو وکی: المحاجة العقلية في برهنة حقائق القرآن .... د. آماد کاظم: (۸۹).

(۲) په رتو وکی: المحاجة العقلية في برهنة حقائق القرآن .... د. آماد کاظم: (۹۰).

گریمانه ی چواره م: سروشت نه وه ی ویستووه!

نهم شه که له سهره تاي سده ی بیسته مه وه بلاوویوه و هندیک له شاره زایانی زانستی ماددیگه رایې له پشتمیه وه بوون، بوونی شته کان و پرود اوه کانیان به سروشته وه گری دده و دهیانوت: سروشت شته کان دروست ده کات و دهافرینیت. نه مه ش هه لیه کی خراپه، چونکه له سهر سی مه حال بنیات نراوه:

مه حالی یه که م: پیکوپیکې و دروستبوونی بوون که به بهرچاوپروونی و شاره زایې و کار به جیبی وه سف ده کرت و له بوونه وهران و شتی هه بوودا دیارده بیت، پالډانی نه مانه بو سروشتیکې بیگیان نه وه ده خوازیت که سروشتی ماددی چنډین چاپخانه ی هه بیت و زور نامیری مه عنوی بیشوماری هه بیت و له هه موو شته کاندانای پتوست له سهر کرداری پرودان و نافراندن دهر باز ده کات. بو نمونه، نه گهر په نگدانه وه ی پروژ له سهر دلویه ناوه بریسکاوه کان یان پارچه شیشه کان پالشتیکراو نه بیت و نه لین که نه وه خوړه له نه واندان په نگ دده اته وه، نه و ناچارین بلین نهم دلویه ناو و پارچه شووشانه خو یان نه و پرووناکییه دبه خشن، نه وه ش دپاره که هه لیه و مه حالیکې عه قلییه. به هه مان شیوه نه گهر هه موو شته نافرینراوه کان بو نافرینر نه گه پرتینه وه، ناچارین بلین سروشت به هیزی په های خوی نهم دروستکراوانه ی دروست کردووه. هیزی په های سروشتیش شتیکه که عه قل مه حالی ده کات، ههر وه ک چون پرووناکیدانه وه ی تهنه پروونه کان به سهرچاوه ی پرووناکیی تر په ده کاته وه.

مه حالی دووهم: عه قل گه پاندنه وه ی نافرینراو بو سروشت به شتیکې مه حال ده زانیت. واته عه قل نه وه مه حال ده کات هندیک خاکی که م نافرینره ی گول بیت. جا نه وه ی باوهری وایه که سروشت شتی هیناوته بوون و گه شه به گول ده کات، نه وکات پتوسته بیر له و خا که بکاته وه که وه ک سیفه تیکې نافراندن و داهینانکاری و گونجاندن و هاوسه نگییه. بهم جوړه نهم خا که خوی خوی

ئافرینه و ئافرینه ری ئه و گولانه یه، دواتر له سه ر ئه و هه موو گوله کانی جیهان بینه بوون، به رهنگ و بۆنه جیاوازه کانییه وه، خاوه نی سروشت ناچار ده کات باوه ر به ههستی هونه ری و جوانی ئه و کارانه ی خاک بکات، ئه وهش رینگه له وه ی عه قل باوه ر به وه بکات.

مه حالی سییه م: ناوه ر پۆ که که ی له وه دا کورترکراوه ته وه که خودایه تیی سروشت، ئه وه ی که که سانی ماددی پشتی پی ده به ستن ته نیا خه یاله و هیچ راستیه کی بۆ نییه و به لگه یه کیشی نییه. نه گه ر هه ر پیوستی به وه هه ییت که سروشت خاوه ن بوونیکی ته وا و ده ره کی بیت، ئه و کات ئه وه بوونه. نوورسی ده فهرمویت: "بوون له ئافراندن و دروستکراوی ئافرینه ریکه و خۆی نایته ئافرینه ر، ئه و نیگاره و نایته نیگارکیش، کۆمه لیک یاسان و نابنه حاکم، شه رعه تیکی خواپسکه و نایته دانه ری شه رعه ت."^(۱)

له ئه وه ی رابردودا تیده گه ی که پیوسته به لگه ی عه قلی له په رتوو که که لامناسیه کاند و هریگرین بۆ به لگه هیتانه وه له سه ر هه بوونی خودا و تاقانه یی ئه و، ههروه ها بۆ له کارخستنی ئه وه ی که ئافرته را و بوون بۆ سروشت و هۆکاره کان بگه رپته وه. له هه موو مه حاله کانی پیشودا ئاماره به و به هانانه ی گفتوگو دران که به رانه ر ناچار ده که ن و گومانه کانی له ناو ده بن. ههروه ها پیوه ری لۆژیکی به کاره یتران وه ک پیوه ری (قیاس الأولی) و «پیوه ری نانامه ده یی نوتنه ر» (قیاس الغائب التمثیلی) و پیوه ری باکگراوند (قیاس الخلف).

به م جوړه بانگخوازانی سه رده م ده توان سوود له رپیازی گفتوگوی عه قلی و فله سه فی ببینن و به کاره یترانی به لگه رپونه کانی له به هانه ی به لگه یی (الحجة البرهانية) و به هانه ی گفتوگوی (الحجة الجدلیه)، پیوه ری لۆژیکی،

(۱) په رتووکی: رسائل النور - اللمعات، سعید النورسی: (۲۵۴).

پیوه ری ئوسوولی؛ هه موو ئه و پیوه رانه به کاریتن که به شیویه کی گونجاو له گهڵ رۆحی سهرده من و پیوستیه کانی به رانه ره که ی پیدای ده که ن.^(۱)

(۱) په پرتوکی: المحاجة العقلية في برهنة حقائق القرآن .... د. آماد کاظم: (۹۱ - ۹۲).

به شى پينجه م
 هه له شى فيكرى نوځوازي له باره شى
 دهقه كانى سرووش (وحى)

به شای پيښجه م

هه له م فيکرم نوځوازی له باره م

دهقه کانی سرووش (وحی)

له پښتانه وي فيکرم نوځوازی (الفکر الحداثي) دهرباره م سرووش (وحی)، بينيمان که بيرمندانې فيکرم نوځوازی له پوځاوا راستي و دروستي سرووش پرت ده که نه وه، نه مېش به وې نه و هم مو نه فسانانه م له پېرتو و که نايينييه پيروزه کاندې بېنرون، سهرپاي دژايه تي که نيسه يو زانست و زاناکان.

سيکيولاريزمه عه ربه کان هاتن نه م بيرکردنه ويان له سر قورئانېش جيبه جي کرد، بې نه وي جياوازي له نيوان واقعي پوځاوا و واقعي جيهاني نيسلاميدا بکېن، بې نه وي جياوازي له نيوان قورئاني پارټراو و پېرتو و که گوډ دراوه کاني تري ناسماني بکېن، هه روه ها بې نه وي گونجان و چوښه تي قورئان له گه ل زانستدا په چاو بکېن.^(۱) يان بې نه وي جياوازي بخه نه نيوان به هادان به زانست

(۱) زور له زاناکاني پوځاوا گه واهي يو زانستي قورئان ده دن، له وانه: فېله سووف و ميژورنوسي فېرېنسي «غوستاف لوبن» له پېرتو و که کهيدا داني ناوه به قدر و به هاي شارستانيه تي نيسلام له پوځاوا. زور زاناي تريش دانيان به وه داناه، وه ک: پزېشکي فېرېنسي «موريس بوکاي»، به به لگي زانستي راستي قورئاني سېلمانده وه، نه وېش کاتيک له کتيه کهيدا به ناوي (التوراة والإنجيل والقرآن والعلم الحديث) سېلمانده ويه تي که راستيه زانستې و دوزينه وه هاوچرخه کان گونجاون له گه ل قورئاني پيروز. له وانه ش دکتور «کيټ مور»، ماموستاي زانستي توڼکاري له زانکوي تورينټو له که نادا به وه به ناويانگ بوو کاتيک نه وي دوزينه وه که نه و نايه تانه م قورئان که په يوه نديان به زانستي کوزېله زانينه وه هيه، به لگي کاني قورئان له باره م راستي بڼه ما و قوناغه کاني کوزېله وه ک خوي پشتر است ده که نه وه. يو نه مېش وتارنکي له گوډاري:

لەلەيەن قورئانەۋە ۋ گرنىگىدانى قورئان بە عەقلى بەرانبەر ئەۋ مامەلەيەى
كەنىسە لەگەل زانست ۋ زانايانى ئەنجام داۋە.^(۱)

بەم جۆرە زۆر ھەلەمان لە بىرى بىرمەندانى نوڭخوازە عدەرەبەكاندا بىنى،
لەۋانەش:

بەمىژۋوويىكردنى دەقى ئايىنى

مەبەست لە زاراۋەى «بەمىژۋوويىكردنى دەقى ئايىنى»، واتە دەقى ئايىن ۋ
سوننەت دەقى مىژۋويىن ۋ پىرۋزىكىيان نىيە. ئەم بۇچوونە بەرھەمى ھزرى
پىيازى نوڭخوازىيە، ئەۋەى لەسەر ھزرى پىژەيەتتى پاستى ۋ رەتكردنەۋەى
پىرۋزى ۋ شتى ۋەرگىراۋ لە كولتورەۋە بنىاتنراۋە. ئەمەش دەكەنە پىنگايەك
بۇ پىرنى ئەۋ پەيۋەندىيەى نىۋان سىرووش (ۋحى) ۋ واقىيى ھاۋچەرخ. دەلەين
ئەۋە گونجاۋترە لەگەل پىۋىستىيە ھاۋچەرخەكان، ھەرۋەھا ھەۋلى پىنگاي
بلاۋكردنەۋەى شەك ۋ گومانەكان دەدەن لەسەر سەرچاۋەى قورئان، تا بتوان
خەلەك بەخەلەتەن بەۋەى قورئان تەنبا ناخاۋتەنى مەۋقەكە، تەنبا ۋەك دەقىكى
مىژۋويى پىژى لى دەگرىن ۋ ھىچ پىرۋزىيەكى نىيە. ۋا دەرى دەخەن كە
ھىچ پىۋىست نىيە ئىمە بەدۋادچوون بۇ قورئان بىكەين ۋ پىنگىرى بە خەلال ۋ

The Journal of the Islamic Medical Association, Jan-June)

۱۹۸۶، Vol. ۱۸) بلاۋكردنەۋە ۋ بە بەلگەى زانستى سەلماندى كە ئەۋەى قورئان دەپلىت
سەبارەت بە پەرەسەندى كۆرەلە بەشۋەبەكى ئاشكرا پاستى قورئان ۋ بوۋنى خۇدا نىشان
دەدات.

(۱) لەنىۋان سالانى (۱۴۸۱) تا سالى (۱۴۹۹) زايىنى، دەسلەتدارانى كەنىسە زاناي زۆريان
دادگايى كرد، چۈنكە ھزرى زانستىيان پىچەۋانەى كەنىسە بوۋ. دواتر بە سەدان پەرتوۋكى
زانستىيان سوتاندن بە بىانۋى دژايەتتىيان لەگەل كەنىسە. بۇ زانبارى زياتر سەيرى پەرتوۋكى:
(أثر الكنيسة في الفكر الأوروبي)، د/أحمد علي، بكن.

حه رامه وه بکهین، به لکوو پیوسته خۆمان یاسای رهوشتی دابینین. ئەو رێبازه
باسی میژووی دهقه کان ده کات و دهقه ئایینییه کان به شتیکی کۆنه ده بینن.

ئه وانه چه ن دین ئامانجیان ههیه، له وانه ش:

- به میژووی کردنی سوننه تی پیغه مبه ر (دروودی خوی له سه ر بی ت) واته ده یانه ویت
سوننه ت بکه نه رێبازێکی میژوویی. به پێی ئەوان بی ت، فه رموده کانی پیغه مبه ر
(دروودی خوی له سه ر بی ت) ته نیا وته ی میژوویی و زیاتر نا.

- به میژووی کردنی هزری نیسلامی، (واته گێردانی فیکری نیسلامی به واقعی
میژووی سیاسی و کۆمه لایه تی و رۆشن بیرییه وه ...). مهبه ستیانه هزری نیسلامی
بکه نه مژارێکی میژوویی که پیوسته له بیر بکری ت و ناییت له کۆمه لگهی سه رده مدا
نرێ بکری ته وه.

- به میژووی کردنی شه ریعت و ته فسیری قورئان: واته باک گراوندی میژوویی به
هه موو پێکهاته رۆشن بیرییه کانییه وه که وتوه ته به رانه ر می شکی شرو فه کاریک له
مامه له کردنیدا له گه ل ئه حکامه کاند. به م جو ره، پێشانی خلکیان دا که قورئان
و سوننه ت و شه ریعت کولتورێکی میژوویی و پیوسته لای برێن، ئینجا پیوسته
دوای سیستمی نوێخوازی رۆژئاوا بکه وین له باره ی باوه ر و به ها رهوشتییه کانه وه.

جا لای ئەو رێبازه وا باو بوو که میژووی گێرداو به ده قی ئایینییه وه،
مانای به ستنه وهیه تی به و ساته میژوویییه ی که تییدا ده رکه وتوه، له به ر ئه مه شه
که ده قی قورئان و سوننه تی پیغه مبه ر (دروودی خوی له سه ر بی ت) به که لکی
هه موو کات و شو ئتی ک نایه ت له تی روانینی ئه واندا.

به ميژووييکردني دهقي ئاييني لاي موحه ممهد ئه رگووني بيرمه ند

يه كيک له ديارترين که سایه تي ئهم سه دهيه مان که باسي به ميژووييکردني دهقي ئاييني کردييت، موحه ممهد ئه رگووني جه زائيرييه، نه وه ي لاي پشتيوانه کاني له بيرمه ند و نوڤخوواني ئهم سه رده مه ده ژميڤدرت. زور نووسيني لهم بواره دا ههيه و پئي وايه که قورئاني پيروژ په رتووکيکي ميژووييه و هه نديک بؤچووني تايبه تيشي ههيه بؤ شيکارکردني زاراوه ي وه ي.^(۱) بانگه شهي نه وه ده کات که نه حکام و برپاره کاني قورئان پيژهيين و لاي ده سه لاتي جيبه جيکردنه وه راستيي ره ها و بنه ماي ره هايي ره وشت هه لئاگرت.

بؤيه ئه رگووني -به شيويه كي ناراسته وخؤ- هه موو بنچينه کاني باوه ر و ئاييني ره تده کردنه وه. هه ر له بنه ما کاني شروڤه کردن و بنه ما ئوسولييه کان، هه تا ره تکردنه وه ي. تيگه يشتنی هاوه لان و موفه سيرانی قورئان و هه موو زاناياني شه ريعه ت. نه وه ده لیت: تيگه يشتنی که سيی ئاواکراو له سه ر ليکولينه وه زانستيه کان به سن بؤ تيگه يشتن له دهقي قورئان و هيچ پيويست به ته فسیر و زمانى پيژمانى نيه. ^(۲) هه روها بانگه شهي نه وه ده کات که قورئان ته نيا راستيه كي ميژووييه و جي پره زامه نديي زوربه ي مروڤه کان نيه. پئي وايه زور پيويسته سوننه ت و قسه ي هاوه لان و مه زه به ي فيقه ي و په رتووکه کاني ته فسیر له ناوببردرتن و لابريتن.^(۳)

به م جوړه، پروونه که ئه رگوون وا بيرده کاته وه و بانگه شهي نه وه ده کات که قورئان ده قيکي ميژووييه، به شيوازيکي تايبه ت و بؤ کوومه لگه يه كي تايبه ت هاتوه ته خواره وه، جا باسه که گرئدراوه به تايبه تبووني بابته و سه رجه م نه و

(۱) تاريخية الفكر العربي الإسلامي، محمد ارکون: (۱۰).

(۲) القرآن من التفسير الموروث إلى تحليل الخطاب الديني، محمد أرکون: (۸۵).

(۳) القراءة الأركونية للقرآن، احمد فاضل السعدي: (۱۲۷ - ۱۳۱).

پووداو و به سه رهاتانه ی له کاتی هاتنه خواره و ی شه ودا هه بوونه، نه ک به درېژ بوونه وه و گشتیبوونی باسه که بۆ نیستا. ئا لیره دا ئه رگ وون دژییه که له گه ل بنه ماکانی که لامناسی و ئوسوولی، کاتی که ده لیت: "العبرة بعموم اللفظ لا بخصوص السبب."^(۱) واته: "به سه رهات به پئی گشتیبوونی ناخواتنه، نه ک به پئی تایبه تبوونی هۆ کار."

ئه گه ر قورئانی پیرۆ زمان به کاتی رابردووه به سه ته وه - وه ک ئه رگ وون بانگه شه ی بۆ ده کات-، ئه و کات خه سه له تی تیردرانی بۆ هه موو مرؤ فایه تی، له ده ست ده دات. ئه وه ش دژییه که له گه ل فه رمایه شتی خوی گه و ره:

﴿ وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا كَافَّةً لِّلنَّاسِ بَشِيرًا وَنَذِيرًا وَلَٰكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ ﴾^(۲) «به راستی تۆ مان نه نار دووه بۆ ئه وه نه ییت بیته موژ ده و ره و تر سین ه بۆ هه موو خه لکی، به لام زۆرییه خه لکی نایزان.»

ئه م فیکرییه «به میژووییکردنی ده قی ئایینی» به گشتی و فیکری موحه ممه د ئه رگ وون به تایبه تی، هه و لدا نه بۆ نه هیشتنی «به ها ره و شتییه ره ها کان» و چه سپاندنی «به ها رېژیهیه کان»، که بتوانریت به پئی و یست و به رژه و نه دیی ئایدیۆ لۆژی و سیاسی بگۆر درێن. ئه وه ش به ره می «سه فسه ته ی عیندی»^(۳) که کړوکی نوێخوازییه، وه ک له به شی یه که م و دووه م دا ئاماژه مان پئی دا.

(۱) ارشاد الفحول، الشوکانی: (۱۱۷). والوجیز فی اصول الفقہ، عبد الکریم زیدان: (۳۲۴).

(۲) سورة السبأ: (۲۸).

(۳) سه فسه ته (به هه له دابردنی) ی عیندی: واته «به لای منه»، واته بریاردان له سه ر شته کان به پئی تېروانیی خۆت، نه ک مه به ست و نه سلێ بابه ته که. (وه رگێز)

هه له وه شانده وهی دیدی نوڤخواری بۆ به میژوو و ییکردنی وهی

دوای ئه وهی به گشتی سهیری رێبازه نوڤخوارییه عه ره بیه کانمان کرد و به تایبه تیش له دیراسه کردنی قورئاندا، بینیمان که دیراسه کردن و شیکار کردنیکی هه لهیه، دووره له رێبازی زانستی ئه کادیمی و سیسته میکی تیکه لهیه لهو رێبازانهی وه ستاونه ته وه سه ر «رێژه یی بونی پروون» (النسبیه السائله)، ئه وانهی له خوڤانه وه پۆلی نووسه ر و مه به سه که ی له ده قدا ناهیلن و ده سه لات ده ده نه خویننه ر به وهی چۆن بیان ه ویت، ئاوا له ده ق تیبگه ن، بێ ئه وهی گرنگی به رێساکانی زمان یان رێزمان و رێکخستن بدن. ئه مه ش ئه وهیه که ئیمه ی گه یانده وه ته له ده ستدانی مه عریفه.

نوڤخوازه کانی پوژناوا چه ندین رێبازی نوڤخواریان به ره هم هینا، وه ک: (البنیویه) و (الهیرمونوطیقیه)، و (التفکیکیه) و (التاریخانیه) ... هتد^(۱). ئه و رێبازانه شیان له سه ر ده قی ئه ده بی و میژوو یی به کاهینان، به لام نوڤخواری عه ره ب ئه م رێبازانه یان به سه ر ده قی قورئاندا سه پاند. به مه ش فیکر و هزری هه له ی لی پهیدا ده ییت و له ئه نجامی چوونه ناو هه ندیک بابه ت که هیه چی لی نازانن و بێ ئه وهی زه حمه ت بۆ خوڤان دروست بکه ن و، له په رتوو که کانی ته فسیر، ئیعهازه کانی قورئان، په رتوو که کانی ره وان بێژی و رێزمانی، خویندنی (دیلالی)، رسته به ندی (السیاق)، تیورییه کانی زمانی کوڤ و هاوچه رخ^(۲) بکوڵنه وه و له رێگایانه وه تیبگه ن.

له به ره وهی ناشکرایه که نا کریت له ئایه ته کانی وهی و مه به سه کانی بگه ین به بێ تیکه یشتنی په یوه ندی وشه کانی پیکه وه، چونکه مانا و مه فهوومی هه ر وشه یه ک به وشه یه کی تره وه گرێدراوه له رسته و سیاقی قسه کردندا.

(۱) القراءة الأركونية للقرآن، احمد فاضل السعدي: (۱۳۴ - ۱۳۵).

(۲) جدلیه اعجاز النص القرآني - اعتراضات ومعالجات: الدكتور. آماد كاظم و الدكتور: محمد ذنون: (۹۸ - ۹۹).

مانای نایهت په یوه نډی به هوکارى هاتنه خواره وى نایهت (سبب النزول) ههیه، ههروهها په یوه نډی به کات و شوئى هاتنه خواره وى ههیه، په یوه نډی به هه لکه وته ی حوکمی نایه ته که و نهو که سانه شه وه ههیه که به سه ریاندا هاتووه خواره وه. ههروهها پیشان دانى پوځى نایهت له رسته به نډى (السیاق) ی سوورته و په یوه نډی به که ی له گه ل نایه ته کانى پش خو ی و دواى خو ی. سه ربارى نه وه ش پوئسته بزاین تیکه یشتنى پیغه مبه ر (درودى خواى له سه ر بیټ) بۆ نایه ته که چى بووه و هاوه لان چو ن کاریان پخ کردووه، ههروهها چو ن مه فهورمى نایهت بۆ پرووداو و کیشه سه رده مییه کان به کار دینین. نه مانه هه مووی ده بیټ له به رچاو بگيرئ، پش نه وى نایه ته که شوځه بکړئ، تاوه کوو بگهینه راستى مه به ستى نایه ته که.

له وى رابردودا بۆ مان دهرده که وئ که مانای رېژمانى نه ویه که مانا کان پیکه وه گرځنده دات پش نه وى وشه کان پیکه وه گرځېدات. لږده دهرده که وئ که مانای رېژمانى زوړ فراواتره له مانای ئیعراب و شوځه کردن. شوځه کردن (اعراب) ته نیا به شیکى گرنگه له به شه کانى مانای رېژمانى و پوځه که ی دواى پیکه وه گرځدانى وشه کانى هه ر رسته یه ک دئ. مانای رېژمانى شتیکى عه قلی زوړ گرنگه له رېځخستندا و بنچینه ی رېځخستنه، به لام شوځه کردن (اعراب) شتیکى گرځنداره به ناخاوتنه وه و ته واکه رى پروونکردنه وه و تیکه یشتنى مه به ستى ناخاوتنه.

له وده بۆ مان دهرده که وئ که ناتوانین به یی رسته به نډى مانا له هه مان ناخاوتن دروست بکه ی، به لکوو پوئسته بیخهینه رسته به نډی به کی دیا ریکراوه وه، پاشان رېځخستن بکه ی له نیوان مانای نه و رسته یه و وشه کانى ماوه، به پپی بنه ماى مه به سته کانى رهوانیژى داواکراو له شیوازی: پشخستن و پاشخستن، لیککردنه وه و گه یانندن، کوړتکردنه وه و تیروته سه لى و زوړ شیوازی تر، نه مه ش له به ره وى مانا به پپی رېځخستنى وشه کانى رسته مه به ستداره و ناخاوتن ته نیا

پینگه یه که بۆ پروونکردنه وه ی.

ئینجا خویندنه وه ی نووخوازی بۆ ئایه ته کان له پینگه ی به میژوویی کردنیاندا خویندنه وه یه کی پرووکه شییه، ناچیتته ناو قوولایی و به رفه یی و په وان بێژییه که ی له پیکه وه گرێدانی وشه کان له رسته سازیدا، ههروه ها هه ر یه که یان به ئه وه ی تره وه گری نادات، چونکه هه ندیک خویندنه وه و دیراسه ی به ش به شکران که ده بیته هۆکار بۆ گۆرینی مه به ستی ئایه ت و مانا که ی. بۆیه پێویسته ئه م پیکه وه گرێدانه ی وشه کان له رسته سازییه کهیدا بزانی، ههروه ها پێویسته کاریگه ری «پێزمانی» و مه فهومی «دیلالی» له رسته به ندیدا و پێشبینی هه لویستی کۆمه لگا و ئه و که سانه بزانی که گه فتوگۆیان له گه ل ده کرت. دواتر پێویسته په یوه ندیه کانی پیکه اته زمانیه کانی جیاکراوه و پیکه وه گرێدراوی به هۆکاره ناوخۆی و ده ره کییه کانی بزانی، له و کاته ی ئه و کرداره هه ستیارانه ی حیکمه تی ده ق و ئایه ت و ورده کاری دانراو و سیسته مکردوو و قوولایی پیکه اته که ی ناشکرا ده کرت بۆ گه یشتن به مانا و مه به ستی ده قی ئایه که ته.

به شى شه شه م
هه له هزریه کان و لوژیکى
ماددیگه رایى

به شاي شه شه م

ههله هزرييه كان و لوژيكي ماددي

په پرتووك و وتاري زور له باره ي ههله ي لوژيكي هه ن، به لام تيبيني من له سهر نهو په پرتووكانه نهويه كه هه موويان باسي ههله ي هزري ده كه ن، يان باسي هه نديك ههله ي مادديگه رايي ده كه ن و ده لين نه مانه: "ههله ي لوژيكي ن." نه مه له كاتيكا كهوا به راستي له زانستي لوژيكا جياوازيه كي گه وره هه يه له نيوان وينا كردني پيوان (صورة القياس) و مادده ي پيوان (مادة القياس) دا. بويه نه گهر ههله له وينا كردني پيواندا هه ييت، نهوكات ده ييته «ههله ي لوژيكي» به لام نه گهر ههله له مادده ي پيواندا هه ييت، نهوكات پي ده لين «ههله ي هزري» يان هه نديك پي ده لين: «ههله ي ماددي لوژيكي»، بويه لي ره دا باسي ههله هزرييه كان و ههله ماددييه كان ده كه ين.

هه نديك ليكوله ر و لوژيكناس، لوژيك ده كه ن به دوو به شي سهره كي:

۱- لوژيكي وينا كردن (المنطق الصوري)

۲- لوژيكي ماددي (المنطق المادي)

هه نديك ليكوله ري تر ده كه ن به چوار به ش:

لوژيكي وينا كرن، لوژيكي ماددي، لوژيكي بيركاري و لوژيكي هيماي (المنطق الرمزي)

هه نديك ليكوله ري تريش به شه كان ي زياتر ده كه ن و به هه نديك شيوازي

تری جیاواز دابهشی ده کهن.

به لام لۆژیکي و یتا کردن (المنطق الصوري) لۆژیکي سه رکي و په سه نه.
 له م به شه دا؛ باسی هه ندیک هه له ی هزری و هه له ی لۆژیکي ماددی
 به ربلا و ده کهن.

یه که م: گشتگیرکردنی بابەتییکی تایبەت بەبێ بەلگه

لێره دا بابەتییکی تایبەت بەبێ بەلگه گشتگیر کراوه. بۆ نمونه مارکس (Karl Marx) له گریمانه ی بوونی نایینه کاندایه لیت: "دروستبوونی نایینه کان بۆ نه و کاته ده گه پێته وه که چینی ئۆرستۆکرات و بۆرژوازی (ئاغا و دهره به گ و پیاوانی نایینی) ده یانویست به سه ر هه ژار و بێده سه لاته کانه وه زāl ببن، جا هه ستان نایینیکیان دروست کرد و پیاوان و تن: ئهم نایینه ئیمه ی کردووه ته به رپرس و مه زن و ئیوه یشی کردووه ته به نده و هه ژار."^(۱)

ههروه ها به پێی هزری مارکس، به ها په شتییه کان هه موویان پێژیه یین و هیه چ به مه یه کیان نییه، نه وه ته نیا خه له تاندنیکه له لایه ن ئاغا و به رپرس و سه رکرده کانه وه تا حوکم به سه ر هه ژار و بێده سه لاته کانه وه بکه ن.

به لام نیچه (Friedrich Nietzsche) پێچه وانیه ی نه وه ده لیت: "چینی هه ژار و بێده سه لات له به ر زۆرداری زۆردار و ده سه لاتداره کان به سه ریا نه وه نایینیکیان بۆ خۆیان دروستکرد تا یه کسان ی له نیوان مرو فه کاندایه بکات."^(۲) واته به پێی گریمانه ی نیچه، هه ژاره کان نایینیان دروستکردووه تا له ژێر سته مکاری

(۱) الموسوعة الفلسفية، لجنة من علماء السوفيت: ۸۹). عقیدتنا في الخالق والنبوة: (۲۶).

(۲) (نیتشه)، فصل أصنام الأخلاق. عبدالرحمن بدوي: (۱۷۱)، ما وراء الخير والشر، فريدريك نيتشه: (۲۲۸).

سته مکاران دهر که ون.

نه گهر بیت و باوهر به یه کیک لهم گرمانانہ یان هردووکیان بکهین،
 دهینین که هردوو گرمانه دژیه کن! له لایه ک دهسه لاتداره کان نایینیان
 دروست کردووه، تا هیژی خوین به سهر هه ژاره کان بسه پینن؛ له لایه کی تر
 و ژینگه یه کی تریشه وه هه ژاره کان نایینیان دروست کرد، تا له ژیر دهستی
 سته مکاران پزگاریان بیت. هه رچهنده ثم دوو گرمانه یه هردووکیان دژیه کن،
 به لام تهنانه نه گهر راستیش بن، نهوا دهیته شتیکی تایبته به شوینیک
 و واقعیکی تایبته وه. جا به چ پتوهرنک ثم بوچوونه یان به سهر سه دهها
 میلله ت و هه زارها ناوچه گشتگیر کردووه؟! به چی یاسایه کی لوژیکی
 نهوه ده کن؟! چونکه به سه دهها میلله ت و هه زارها شار و گوند دیندار
 بوونه، به لام به شتویه کی تایبته له پنگای ناغا و دهر به گ و هه ژاره کانه وه
 نه بووه، به لکوو به هوئی پیغه مبه رنکه وه باوهر یان هیناوه، یان به هوئی هه ندیک
 موعجیزه وه، یانیش نه مانه ش هوکار نه بوونه و هه ندیک میلله ت هه ر خوین
 دیندار بوونه. تهنانه گرمانه ی «جیقونسی»، گرمانه ی «ماکس موله ر» و
 گرمانه ی «دورکایم» یش پیچه وانه ی ثم دوو گرمانانہ ن.

ثم گرمانانہ هه مووی دژیه کن، له به ره وه ش نه گهر دان به یه کیکیشیاندا
 بنین، هه له کی گه وره یه، چونکه هه ر یه ک له و گرمانانہ تایبته به
 ژینگه یه کی دیار یکه راوه وه و ناکریت له سهر هه موو جیهان گشتگیر بکریت، یان
 بلین نایینی هه موو میلله تان لهم پنگایه وه دروست بوونه. له راستیشدا نه مه
 هه له یه کی زور گه وره یه.

دوهم: تاییه تکردنی بابەتییکی گشتی بهبێ بەلگه

ئەم جوړه ههلهیه پێچهوانه ی ههله ی یه که مه، مه بهست له م ههلهیه نهوه که مروڤ شتیکی گشتی یینیت و بهبێ بەلگه تاییه تی بکات. بۆ نمونه، بنه مای خوارسکی (فیتری) بنه مایه کی گشتگیره له هه موو مروڤیکدا ههیه، نه وهش به پێی بەلگه ی واقعی و لوژیکی و فله سه فی؛ به لام مولحیدان ئەم بنه مایه تاییه ت ده که ن به باوهرداران هه و ده لێن: "بنه مای فیتری ته نیا لای باوهرداره چاولیکه ره کانه وه ههیه." هه له که شیان نه وهیه که بهبێ بەلگه شتیکی گشتی و جیهانی تاییه ت ده که ن به هه ندیک که سه وه، چونکه ناییت مروڤ بهبێ بەلگه شتیکی گشتی تاییه ت بکات، به پێچهوانه ی بۆ چوونه که شیانه وه زۆر به لگه ی فله سه فی و میژوویی و زانستی له سه ر گشتگیر کردنی بنه مای فیتری و خوارسکی له مروڤدا هه ن، له وانه ش:

۱- بوونی خوارسکی (الفطرة) به پێی فله سه فه

قوتابخانه ی فله سه فه ی عه قه گه رای سقورات و نه رستۆ و نه فلا تون و هه موو قوتابخانه عه قه لگه راییه کان، ته نانه ت دیکارت و زانایانی (ئیۆلۆجی) و زانایانی که لامناسییش؛ هه موویان به شیوهیه کی لوژیکی کوکن له سه ر نه وه ی کاتی ک مندا ل له دایک ده ییت، کو مه لێک بنه مای فیتری و خوارسک له می شکیدا هه ن. قوتابخانه ی فله سه فه ی عه قه لگه رای ده لیت: "بنه ما سه ره تاییه عه قلییه کان، که یه کێکیان یاسای هو کاریه، هه ر له ساتی له دایک بوونه وه له می شکێ مندا لدا ههیه." واتای ئەم یاسایه ش نه وهیه که هه ر پرووداوێک هو کارێکی له پشته وهیه. بوونی گه ردوون پرووداوه و خودا هو کاری نه و پرووداوهیه. له به ره وهش فیه له سووفان ده لێن: "بوونی خودا راستیه کی ره ها و براهیه، مه حاله عه ق ل بلیت: خودا نییه. ته نانه ت مه حاله بیریش له وه بکاته وه

که خدا نییه، نه وه ک بریاری نه بوونی بدات. (۱۱)

۲- هه بوونی خوارسکی (الفطرة) به پیتی زانست

لیکۆلینه وه زانستییه نوێکان زۆر شتیان دۆزیوه ته وه که پێیسته مروف بیریان لی بکاته وه، له وانهش سه لماندنێ خوارسکی زانینی هه بوونی خدا، نه مهش به شیویه کی گشتی و هه له دیر زه مانه وه و تا ئیستاش لای هه موو مروفیکه وه هه بووه. به لگهش له سه ره نه مه نه وهیه که هیچ میلله تیک بی ئایین نه بووه. زۆر له زانایان پشتگیری نه م بیریان کردووه، له وانهش زانای زینده وه رزانی نه مریکی «پۆل کلارنس نه برسولد» له په رتووکێ: (The Evidence of God in an Expanding Universe) دا باسی به لگه ی خوارسکی کردووه و نه وه ی خستووه ته روو که هه موو مروفه کان له م هه سته دا هاوبهش و کۆکن. نه وه ده لیت: "مروفه کان به جیاوازی ئایین و په گهز و ولاته کانیا نه وه، به گشتی و له کۆندا زانیویه که مروف ناتوانیت راستیی نه م گهردوونه به و به رفه یی و گه وره ییه تییه وه بزانت. ههروه ها نه یان توانیه بگه به زانینی نه پیتی ژیان و سروشته که ی له م بوونه دا. نه گه ره به دوا ی نه وه هۆکار و پالنه رانه بگه پێن که رووی ملیۆنان مروف ده دهنه باوه په ینان به خدا، ده بیین جۆراوجۆرن و ئامار و هه ژمار نا کرێن. راستیش نه وه یه که بیرێ دروست و ساخ له م و پاک بوونی خدا له عه قلدا فه رز ده کات. (۱۲)

(۱) په رتووکێ: (قضایا فلسفیه .. د. سعد الدین صالح: ۲۱۱-۲۱۶)

(۲) په رتووکێ: (The Evidence of God in an Expanding Universe)

بۆ عه ره بییش وه رگێرداوه، له ژێر ناوی: (الله يتجلى في عصر العلم) په رتووکه که له لای نه کۆمه لێک زانای نه مریکییه وه نووساوه. (۴۱ - ۴۲).

۳- بوونی خواریسکی (الفطرة) به پیتی ئەکلینکی^(۱) (التجارب الطبیة السرییه)

زانا و پرۆفیسۆری ئەمریکی، دکتۆر «دین هایمر» (Dean Hamer) که بېسپۆره له زانستی بۆماوھیی (علم الوراثة) دال زانکۆی هارفارد، له پەرتووکه کەیدا «جینی خودا» (The God Gene) دووبات دەکاتەوێه که خواریسکی شتیکی گشتگیره لای هەموو مرۆفەکان، چونکە مرۆف له زگماکەوێه هەیبوو، دەشلیت: "باوەرپوون بە خودا شتیکی خواریسکە له جیناتی مرۆفدا."^(۲) هەروەها زانا و پرۆفیسۆر «جەستین بارێت» (Justin Barrett) ی لیکۆلەر له سەنتەری ئەنثروپۆلۆژیا و مێشک له زانکۆی ئۆکسفۆرد و خاوەنی پەرتووکی بەناو دەنگ: (Born Believers - فطریه الايمان) دال باس له سەلماندنی لیکۆلینەوێه زانستییه کان دەکات لەبارەیی ئەوێه که چۆن منداڵ هەر له کاتی لەدایکبوونییهوێه به شیوێه کی خواریسکی باوەرپی به خودا هەیه و به باوەرپداری لەدایک دەبێت. لیکۆلینەوێه زانستییه کان ئەوێه شیان سەلماندووه، گەشەکردنی عەقڵی منداڵ بیروباوەرپییه کی بەرز ناشکرا دەکات که منداڵ به شیوێه کی ئاسایی و خێرا عەقڵیان گەشە دەکات، ئەوێهش باوەرپوونیان به بوونە بەرزەکانی وەک خودا لا ئاسان دەکات. «بارێت» دەلیت: "دواي ئەوێه بۆ ماوێه بیست ساڵ پشکینیمان لەسەر منداڵەکان کرد، به شیوێه کی زانستی بۆمان ناشکرا بوو که منداڵ خاوەن باوەرپێکی خواریسکە و له گەڵ بوونیاندا باوەرپیان له ناخدا هەیه."^(۳)

(۱) زاراوێه کی یۆنانییه.

(2) The God Gene: How faith hardwired into our genes (New York: Anchor, 2005.)

(3) Children are born believers in God, academic claims.

<http://www.telegraph.co.uk/news/newstopics/religion/3512686/Children-are-born-believers-in-God-academic-claims.html>

۴- بوونی خوارسکی (الفطرة) بهیچی میژوو

فهیله سوونی میژوویی «ویل دیورانته» له په پرتوکی (قصه الحضارة) دا، دووباتی له وه کردووه ته وه: "زۆر له هۆزه سه ره تاکانی کۆن، سه ره تا وشهی «خودا» یان به مانای «ناسمان» به کارهیناوه، هه ره ها ناسمان لای مه غۆله کان خوای گه وه بووه، له چینی ش هه ره به مانایه بوو، له په پرتوکی «فیدا» ی نایینیکی هینیدا خودا مانای «ناسمانی دایک» ی دها و لای یۆنانیه کان «تهو ناسمانهی هه وه کان ده نیرت» و لای فارسه کانیش «تههرا» بوو، واته: ناسمانی شین. بهم جۆره بۆمان ده ره که ویت که مرۆف به شیوهیه کی خوارسکی و ویزدانی، باوهرداره.^(۱)

زۆر به لگهی قورئان و سوننهت له سه ره هه بوونی بنه ما خوارسکیه کان هه، به لام له کاتی گفتوگو کردن له گه ل مولحیدان له بابتهی زانستی و فه لسه فیدا، ته نیا به لگه عه قلی و فه لسه فی و زانستییه کان ناچاران ده که ن دانی پیدابینن، یان عه قلی و زانست رهت بکه نه وه. بهم جۆره هه له کانیا ن به پروونی بۆ خه لکی ده ره که ون.

ته مانه هه مووی به لگهی براوه ن له سه ره هه بوونی فیتره ت و خوارسکی له هه موو مرۆفه کاند که خودایه ک ته م گه ردوونه ی دروست کردووه. جا به چی لۆژیکیک ده کریت ته م گشتگیریه ی فیتره ت تایبه ت بکریت به باوهردارانه وه (موسلمان، مه سیحی، یان یه هوودی ...)؟ جا مادام هه موو مرۆفیک له چه مک و مه فهومی فیتره ت و خوارسکیدا تیده گه ن، ته وکات پیوسته هه موو مرۆفیک به راستی به دوایدا بگه رپن و لپی بکۆلنه وه، تا بگه ن به خوای تاقانه و نایینی راست و دروست.

(۱) په پرتوکی (قصه الحضارة)، ول دیورانته: (۱/ ۱۰۳ - ۱۰۴).

سێیه م: هه له ی بریاردان له سه ر گریمانه میژوویه کان به بی به لگه

باسی ئەم بابەتە ئەوەیە مەروەف بێ بە لگه بریار لە سه ر هەندێک شتی خەیاڵی و میژوویی بدات، ئەمەش هەڵەیه کی گه ورهیه، هەر وه ک لای فرۆید هه بووه.

پزیشکی نەمساوی (سیگموند شالۆم فرۆید - Sigmund Freud) دەلێت کە پالنه ری هه موو کارێکی مەروەف سێکسه، هه تا مندالیش به هزی سێکسه وه شیرێ دایکی ده خوات، کچ به هزی سێکسیه وه باوکی خوش دهوێت، کوپیش هەر لهرنه وه دایکی خوش دهوێت. فرۆید کاتێک باسی نایینه کان ده کات، ده لێت: له سه ره تای مەروفايه تیدا جارێک هەندێک له کوپه کان و یستیان بچنه لای دایکیان تا سێکسی له گه لدا بکهن، به لام له بهر باوکیان نه یان دهوێرا، بۆیه بریاریان دا باوکیان بکوژن و کوشتیشیان. جا چوون کاری سێکسیان له گه ل دایکیاندا کرد، به لام پاش ماوهیه ک هه ستیان به په شیمانی کرد، چونکه باوکیان سه رچاوه ی خۆراکی پۆژانه یان بوو. پۆشینه سه ر گۆپی باوکیان و هیمای (طوطم)یان^(۱) له سه ر دروستکرد به ناماژه ی ئەوه ی نابیت بچیته لای دایکت. ئەمەش یه که م کار بوو که هه رام کرا. به م جوړه خه لک کاری بۆ خۆی هه لال و هه رام ده کرد و نایینیان دروست ده کردن. ئەوه ش یه که م نایین بوو له میژوودا دروست کرا.^(۲)

به راستی ئەوه ی فرۆید له سه ر ده ستێکی نایینه کانی وتوه، هه له یه کی گه وره ی هزی و لۆژیکی و میژوویه، چونکه هه یچ به لگه یه کی میژوویی له سه ر ئەم باسه نییه. دووپاتکردنه ی ئەم قسه یه ش پێوستی به لیکۆلینه وه ی زانستی هه یه، هه ره ها پێوستی به به م جوړه به لگانه هه یه، تا به سه لمیترن:

(۱) (طوطم): هیمای پیروزی و نایینداریه لای مەروفه سه ره تا کان.

(۲) په رتووکێ: (الطوطم والحرام) فرۆید: (۱۳۱ - ۱۳۲)، په رتووکێ (حیاتی والتحلیل النفسي) فرۆید: (۵۷ - ۶۰).

۱- به لگه ی مروؤفناسی (Anthropology) (علم الانسان)

۲- به لگه ی مروؤفناسی کون (Paleoanthropology) (علم الإنسان القديم)

۳- به لگه ی زانستی مروؤفناسی زمانى (Linguistic Anthropology) (علم الإنسان اللغوى)

۴- به لگه ی شونتنه وارناسی (Archaeology) (علم الآثار)

به لام فروید هیچ په کینک لهو به لگانه ی به کارنه هیئاوه له هیچ له پهرتو و که کانیدا، هیچ له پشتیوانه کانیشی تا نیستا نه یان توانیوه په کینک لهو به لگانه له سهر بؤچوونى فروید به کار به یئن.

زیاتریش به داخه وه، چونکه نهم بؤچوونه گریمانه ی فروید خویشی نییه، به لکوه له نه فسانه یه کی نه غریقى وهریگرتووه که پئی ده لئن «گرئی ئوډیب» (عقدة اودیب Oedipus complex) نهو گرئی به که له نه فسانه ی ئیغریقیدا هاتووه کاتیک کور حه ز له دایکی ده کات و له بهر باوکی ناتوانیت سیکیس له گه لدا بکات. بهرانه ر نه وهش «گرئی نه لیکترا» هه به (عقدة إلیکترا Electra complex) کاتیک کچ حه زى سیکیس بؤ باوکی هه به و له بهر دایکی ناتوانیت. واتای نهو گریمانه به هه ست و هزرى سیکیس شاراوون و له عه قلى ناناگا (العقل الباطن) ی مندالیدا ده میئننه وه. درئزه ی نهم بابه ته له (Electra after Freud Myth and Culture) (إلیکترا بعد فروید: أسطورة و ثقافه) بخوئنه وه. به پئی زانیاریه کانم زور لیکوئینه وه ی زانستی همن که بؤچوونى فروید رت ده که نه وه له باره ی گرئی ئوډیب و شیکاری دهروونى. په کینک لهو لیکوئینه وانه تییدا زانای دهروونناسی ناودار (کارل یونگ - Carl Jung) دووپات ده کاته وه که فروید هیچ به لگه به کی زانستى نییه له سهر گریمانه که ی ده باره ی شیکاری دهروونى سیکیس. ههروه ها زانای

ئهمریکی (د. برسیفال بیللی _ Percival Bailey) په خنه یه کی زانستی له «شیکاریی دهروونی» ی فرۆید ده گرت، به تایبەت له پەرتووکه کهیدا به ناوی (نقد نظریة التحليل النفسي).^(۱)

به لām به داخوه ئهم لیکۆلینه وه زانستیانه له راگه یاندنه کان و زانکۆکاندا ناخرننه بهر باس، زۆریه ی زانکۆکان نیستاشی له گه لدا ییت تیۆری شیکاریی دهروونی فرۆید ده خوینن به تایبەتیش له باره ی هه زی سینکسی.

باشه کاتییک فرۆید ده لیت که سینکس پالنه ری مروڤه بۆ ههر کاریک، نابینیت که زۆر کهس خویان به کوشت ده دن بۆ ولاته کهیان، یان له پیناو دادپهروه ری، یان له پیناو هاوړپیکانیان و هیچ پالنه ریکی سینکسیشی له پشته وه نییه؟! به لām واقع و راستیه که ئه وه یه، ئه وه ته نیا هه ستیکی فرۆید بووه و به سهر هه موو خه لکه وه گشتاندوویه تی.

ئه وه ش هه له یه کی لۆژیکی گه وریه که شتیکی تایبەت بگشتینرت.

وه لامدانه وه یه کی تری ساده ی عه قلی ئه وه یه:

ئه گه ر بلیین مروڤه سه ره تاییه کان ئه و یان کردووه، ئه ی باشه که ی کردوویانه؟!

ئه گه ر به پپی تیۆری په ره سه ندن برۆین، ئه و کات دیاره له سه رده می مروڤی «نیبراسکا» بووه بهر له نزیک ی ملیۆن سال.

یان له سه رده می مروڤی چالاک (الإنسان الماهر - Homo habilis) که بیش ملیونه ها سال بووه.

یان له سه رده می مروڤی بالاراست (الإنسان المنتصب - Homo Erectus)

(۱) ئهم پەرتووکه له لایه ن د. موحه ممد هیلاله وه وەرگێردراو ته سه ر زمان ی عه ره بی.

ئه وهش پێش ملیۆنان سāl بووه.

یان له سه رده می مروقی عاقل (Homo Sapiens) که بهر له ۳۰۰ هزار سāl بووه.

باشه ئه گهر ئهم رووداوه پێش ۳۰۰ هزار سāl بوویت، فرۆید به چ به لگه یه کی میژووی ئهمه ی په سه ند کردووه؟ به لām له راستیدا ئه وه ته نیا خه یالێکه و وه ک باس مان کرد که له ئه فسانه ی ئیغریقی وه ری گرتووه و ههسته تایبه ته که ی به سه ر هه موو مروقه کاندا گشتاندووه.

ده بینیت؟! مولحیدان دین باوه ر به گریمانە ی فرۆید دینن که باسی بهر له ملیۆنان سāl ده کات، به لām باوه ر به فهرمووده کانی پێغه مبه ر (دروودی خوا ی له سه ر بیت) ناهینن که بهر له ۱۴۰۰ سāl به سه نه ده وه گوێزاونه ته وه و هه ر فهرمووده یه ک پێوسته به چه ند فیلته رنکا تی په ریت، تا وه ربگیریت. ئیمه به پێوه ری عه قلی و به درژی ئه وه مان دوویات کردووه ته وه له په رتوو که که ماندا به ناوی: «هه لوه شانده وه ی گومانه کان له باره ی قورنان و سونه ت».

چوارهم: هه له ی پێوانی شتی مه عنه وی به پێوه ری مادی

ئهم هه له یه لای شوێنکه وتوانی رێبازی ماددی گه راییه وه به کاره یتراره، ئه وانه ی ده لێن: ئایین شتیکی ده سته کرده. هه ندیک له و بیرمه ندانه ی له دوا ی ئهم رێبازه ده رۆن: «سپێسه ر و فرۆید و دۆرکایم»ن. ئه مانه وا ده بینن که به نه مای مرو قایه تی نه بوونی ئایینه، لای مرو قه کان هزری ئایینی له خه یال وه ده سته یی کرد و هیدی هیدی پێشکه وت تا گه یشته هاو به شیدانان (شرک) و به ته رستی و تا ئه مرۆ گه یشته ئایینی تا که ته رستی.^(۱)

(۱) الأديان والمذاهب: منهج المقرر في الجامعة المدينة العالمية - ماليزيا: (۸۳).

یه کینک له به لگه کانی ئەم خاوەن قسانه، پێوانی دروستبوونی ئایین و به ره و پێشچوونیه تی له سه ر پێوه ری پێشه سازی و پێشکه وتنی. وتیان هه روه ک چۆن مڕۆفه سه ره تاییه کان دواکه وتوو بوون و پاشان فیری دروستکردنی شته کان بوون و پێشکه وتن، به هه مان شیوه ش له سه ره تادا ئایینیان نه بووه و دواتر بیری ئایینیان لا په یدا بووه و هیدی هیدی پێشکه وتوون تا گه یشتوونه ته یه کخوا په رستی.

به رپاستیش ئه وه پێوه رێکی نارپاسته و هه له یه کی لۆژیکیه له چه ند لایه که وه:

۱- نایین شتیکی مه عنه وی و پۆحیه و پێشه سازی شتیکی ماددی و تاقیکاریه، جا چۆن شتیکی مه عنه وی نه بینراو له گه ل شتیکی ماددی ده پێوریت و هاوتا ده کړت؟ ناشکرایه که به پێی زانستی لۆژیک ئەمه پێوه رێکی نارپاسته.

۲- پێشه سازی شتیکی سروشتیه و ده که وێته به ر تاقیکردنه وه، له سه ر بنه مای تاقیکاری و تییینی به رپێوه ده چیت و دوا ی تاقیکاری ئەنجامه کانی ده رده که ویت. به لام نایین شتیکی گرێدراوه به به لگه ی هزری و مه عنه ویه وه، هه روه ها گرێدراوه به هه سترکردنی دلّه وه، له دونیادا نا که ویته ژیر تاقیکردنه وه ی ماددی و ئەنجامه کانی شی دیار نابن.

به پێی ئەم پێوه ره، پێوسته له و کاته وه خه لک هه مووی ئاییندار بووانه، له به رنه وه ی پێشکه وتنی ئایینیان له گه ل پێشکه وتنی پێشه سازی پێوانه و هاوتا کرد. جا پێیان ده لێن پێشه سازی گه یشته به پێشکه وتنیکی گه وره، بۆیه پێوسته نایینیش پێش بکه ویت و هه موو مڕۆقیک گه یشته یه کخوا په رستی (التوحید). به لام ده بینین واقع پێچه وانیه ئەمه ده لیت، چونکه په رستن ئیستا له ناو مڕۆفه کاندای زۆر که م بووه ته وه و بته په رستی و هاوه لدانانیش هیشتا له زۆر ولاتی جیهاندا ماوه. جا ئە گه ر ئایین له شیرکه وه بۆ تاکه په رستی پێش بکه ویت،

نموا دهبوایه ئیستا مروقه کان هه موویان یه کخواپه رست بووانه.

به پئی پیوره که یان که پیوهری پیشکه وتنی ثایینه شانبه شانی پیشکه وتنی پیشه سازی، دهبوایه په یوه نډیه ک له نیوان پاشکه وته یی کومه لگا و بته رستی هه بوایه، دهبوایه کومه لگا پاشکه وتووه کان بته رست و هاوه لدانهر بووانه و کومه لگا پیشکه وتووه کانیش یه کخواپه رست بووانه. به لام دهینین نه وه پیچه وانده ی واقعی ئیستامانه، چونکه یابان و چین و کوریا و زور له ولاتانی تری پروژناوا گه یشتوونه ته به رزترین ناستی پیشکه وتنی پیشه سازی، به لام هیشتا له سهر شیرک و نیلحاد ده پروژ. نه گهر په یوه نډیه ک له نیوان پیشکه وتنی ماددیگه رایي و ثاییندا هه بوایه، نه وکات نم ولاته ثاییندار و یه کخواپه رست دهبوون.

پیوره که یان دروست نییه، چونکه پیشه سازی له شتیکه وه دهستی پیی کرد و دواتر بووه زور شتی پیکه وه گرندراو، به لام ثایین - به پئی هزری نه وان - له پیکه اته ی چهنډین شت دهستی پیی کرد که هاوه لدانانه و پاشان بوو به یه ک شت که یه کخواپه رستییه. نه وهش وه ک پروژی پرووناک دیاره که پیوره که یان هه له یه.

نیمه له هه ردوو په پرتو که کانماندا: «نیلحاد» و «تیوریا مه عریفی» به به لگه ی عه قلی و زانستی و میژوویی سه لماندو ومانه که بنه پرت له مروقا ثایین و باوه پری خواپسکه. بؤ زانیاری زیاتر له و باره یه وه ده توانن بگه رپنه وه سهر نم دوو په پرتو که به زاراوه ی بادینی.

پینځهم: هه له ی ھۆکاری ناراست

نهم هه له یه به زوری له راگه یاندا ده کړت. پروداوړنک دینن و هۆکاریکی ناراستی بۆ داده نین. بۆ نمونه، پاشکوتنی شارستانییه ت له پوژه لاتی ناوهرپاست یان ولاته عمره بییه کان و له ناو میلله تی خو شماندا بۆ دینداری ده گه پیننه وه، خو شمان دان به وده دا ده نین که نیمه له پرووی شارستانییه ته وه پاشکوتوین، به لام نک وه ک که سیکی سیکیولاریزم که هۆکاره که ی بۆ دینداری ده گه پیننه وه.

له واقعی شدا، نهمه هه له یه کی گه وره یه، راسته پروداوه که هه یه که «پاشکوتنه»، به لام نمو هۆکاره ی بویان داناوه هه له یه که «دینداریه»، چونکه زور هۆکاری تر هه ن، به لام نه وان په نجه له سره لایه نی دینداری داده نین تا هۆکاره کانی تر بزر بکه ن و نایین له بهر دل ی خه لکی ره ش بکه ن.

یه کیک له به لگه واقعییه کان له سره نهم هه له یه، نه وه یه سه د ساله سیکیولاریزم حوکم له ولاته عمره بییه کان ده کات. ده سه لاتی په رله مان، نه نجوومه نی وه زیان، سه روک حوکومه ته کان، سه روک په رله مان و هه موو نه وانی تر له ده ستی سیکیولاریزمدان. وه زیری پلاندانان، په روه رده، خوښندن باله، سامانی سروشتی و دارایی له هه موو لایه که وه له ده ستی نه واندایه و بهر په رسه کانیان هه موویان سیکیولاریزمن. سه ره پای نه وه ی زور سامانی نه وت و گاز و سامانی تری سروشتی هه ن و له ژیر ده ستی سیکیولاریزمدان، به لام هیشتاش زوری نه و ولاتانه له لایه نی شارستانییه وه هه ژار و پاشکوتوون. جا بویه هۆکاری نهم پاشکوتنه و هه ژاری گهنده لپی ده سه لاته کانه و، هه له یه کی گه وره یه نایین بکه ن به هۆکار.

هه روه ها هیچ به لگه یه کی تاقیکاری (تجربیی) و زانستی له سره نه وه نین که نه گه ر که سیک دیندار بیټ و پشدار بیټ یان نافرته تیکی بالاپوش بیټ،

ناستی زانستیيان کم بیت. بهم جوړه دياره که نهو بۇچوننه يان هه له يه کي هزري گه وره يه، نه مهش له نيشانه ي مرؤفي که وتوو و شکستخواردوو، کاتیک هه له کان يان ده دهنه پال که سانی تر. وهک نهو قوتابيه ي له تاقیکردنه وه ده که ویت و ده لیت مامؤستا ستمی لی کردوو. به هه مان شیوه کاتیک ده سه لاتی سیکیولاریزم به گنده لپی خو یان ولاتیان کاول کرد، ده لین هوکار دینداریه.

جوړیکی تری هوکاری ناراست نه وه يه که سیکي بیرمهند يان بانگخواز دیت پرووداړیکی فره هوکار دینیت و تنیا له هوکاریکا قه تیسې ده کاته وه. بۇ نمونه، بانگخوازیک هوکاری چوونی گه نجان بۇ دهرده ی ولات تنیا بۇ شه هوت ده گه پړنیتته وه و ده لیت: هیچ هوکاریکی تر نییه، گه نجان تنیا بۇ حهز و هه وه سیان دهرؤنه نه وروپا. ده کریت ۵٪ ی هوکاره که نه وه بیت، به لام ده کریت ۹۵٪ ی تری هوکاری کوچی گه نجان بیکاری و بیهوا بون بیت له حوکومەت، سهره پای گنده لکاری سیاسی و نابوری و کؤمه لایه تی و ... هتد. بۇیه هه له يه کي هزري گه وره يه کوچی گه نجان بۇ یهک هوکار بگه پړندرتته وه و هوکاره سهره کیسه کانی تر بشاردرتته وه.

پیوسته نامؤژگاریکار و پوښنیر و بانگخوازه کان هانی حوکومەت بدهن کار بۇ گه نجان دابین بکهن، گنده لپی نه هیلیت، دهرچوه کان دابمه زړتن، کارگه کان دابمه زړتن، دادپه روه یی ده سته بهر بکات، سولفه و قهرزی هاوسه رگیری بدات، ... هتد، تا نهم کیشه يه چاره سهر بکهن و کوچ نه کهن.

نهمه وهک نمونه يه ک که زور جار پاگه يانندن هه له ی وا ده کات، تنیا هوکاریک باس. ده کات و گرنگی یی ده دات، هه موو هوکاره کانی تر پشتگوئ ده خات، تا بینره کانی بخه له تینیت و راستیه کانی لی بشارتته وه.

شه شه م: هه له ی ده ستکار یکردن (تحریف) له قسه ی به رانه ردا

ئهم هه له یه له راگه یاندن یان گفتوگو سیاسیه کاندا زۆر ده کریت. بۆ نمونه، که سیک به لگه یه ک دینیت، به رانه رده که ی ناتوانیت به شیوازنیکی زانستی به لگه که ی رته بکاته وه، جا دیت ده ستکاری به لگه که ی ده کات و به شیوازنیکی هه له شیکاری ده کات، تا بتوانیت له به رانه رده که ی بباته وه و خه لک له خسته ببات. ههروه ک له په رله مانیکدا که سیک له به رده ی ئۆپۆزیسیۆن هه ستا و داوای له حوکومه ت کرد په ره به په روه رده و لیکۆلینه وه زانستیه کان بدن تا ولات پیش بکه ویت. یه کیک له په رله مانتارانی ده سه لات هه ستا و وتی: قسه ی ئهم په رله مانتانزه خیانه ته له ولات، چونکه قسه که ی واتای ئه وه ده دات که په ره پیدان به سوپا که م بیسته وه، ئه مه ش ده یته هوی ئه وه ی سنوره کان سست بین و دوژمن به ئاسانی یته ناو ولاته وه.

ئا ئه مه یه هه له ی ده ستکاری کردنی قسه ی به رانه ر. ئه و داوای کرد په ره به په روه رده بدریت، داواکه ی راست بوو و مه به ستیشی پاک بوو، به لام به رانه رده که ی ده ستکاری له قسه کهیدا کرد و به شیوازنیکی هه له شیکاری بۆ کرد، تا بتوانیت داخوازیه ره واکه رته بکاته وه و به رژه وهندیی ده سه لات پیاڕزیت.

حه وته م: هه له ی وشه ی ئالۆز

ئهم هه له یه پیناسه ده کریت به وه ی: دانانی ده قی یاسایانه یه به شیویه کی ئالۆز که له سه ره وه دا چاکسازیه و له ناوه رۆکدا پیلانی ستراتیژی پیسی له خو گرتوه. هۆکاری ئالۆزی له م جۆره هه له یه دا، ئه و وشانه ن که وا له ئاخوتن ده که ن بچ ره خنه وه ریگێردرین. به زۆری به رپرسی سیاسی و راگه یاندنه کان ئهم هه له یه به کاردینن بۆ به جیه یێنانی پرۆژه یاسایی و سیاسی و هزری و

سه ریا زییه کانیان.

باشترین نمونه له سه ر نه مه، نه وهیه که حوکومه تی نه مریکا دووباره ی ده کاته وه: "ئیمه ریژ له سه رکردایه تی ولاتان ده گریان و به سوپاوه ناچینه ناو خاکی هیچ میلله تیگ، به لام نه گهر میلله تان خو یان داوایان لی کردین، نه وکات داواکارییه که یان قبول ده که یین." به م جو ره نه مریکا دۆسیه ی سه رخستنی میلله تانی به خو وه گرت، به بیانووی روو خاندنی نه و حوکومه تانه ی له گه ل به رژه وهندییه کانی نه مریکا دا نه بن. داگیرکردنی ولاتان و زه و تکردنی سامانیان و دانانی حوکومه تی وه ها که له گه ل به رژه وهندییه کانیان ده گونجین و له سه ر پرژه کانی داگیرکردنه که ی رازین. نمونه له سه ر نه مه ش له رابردوو و ئیستادا زۆرن. یانیش پشتگیری نه و حوکومه تانه ده که ن که له گه ل به رژه وهندییه کانیدا ده گونجین، ته نانه ت نه گهر میلله تیشیان کو مه لکو ژ کردیت، هه ره ک نه وه ی له سووریا و بۆرما و نه فریقیای ناوه راست و ... هتد ههیه. زۆر نمونه ی تریش له م بارهیه وه له واقعیی ئیمه دا بوونی ههیه.

نمونه یه کی تر: کاتیگ میلیشیا له شکه رییه شیعه کان له عیراق و یستیان به ره نگاره کانیان له ناو به بن، سونه کانیان له به غدا و سامه را ده رکردن. نه وانیش کاریان کرد بۆ دانانی یاسای «چوار تیرۆر» (یاسای به ره نگاربوونه وه ی تیرۆری عیراقی ژماره ۱۳ بۆ سالێ ۲۰۰۵). له راستیشدا توانییان یاساکه به خه نه په رله مانی عیراق و نه وه ش پرویدا، چونکه زۆرینه بوون له په رله مان. یاساکه به رپه واته به ره نگاربوونه وه ی تیرۆر بوو، به لام نه وان له دژی سونه کان له به غدا و سامه را به کاریان هینا. هه ستان به ده ستگیرکردنی گه نجانی سوننی له هه موو ناوچه کان و ئاواره کردنی خیزانه کانیان و نیشته جیکردنی شیعه کان له شۆنیان بۆ گوژپینی دیموگرافیای نه و شارانه ی زۆرینه سوننه ن و گواستنه وه یان بۆ ناوچه شیعه نشینه کان. پژی می به عیش هه مان کاری دژ به میلله تی کورد کرد. نه وانیش هه ستان به ئاواره کردنی کورده کان له ناوچه

کور دییه کان و نیشته جیکردنی خیزانه عه ره به کان له شوینی نه وان به مبه به سستی «پاراستنی نارامیی نه ته وه یی».

هه شته م: هه له ی وه رگرتنی نات ه و او (مغالطة الاقتباس الناقص)

نهم هه له یه وه رگرتنی به شیکه له قسه ی زانایه ک یان په پرتو و کیکی به نات ه و او ی. نهمه ش تا وه کوو تانه ی لی بدن یان تا له به رژه وهندی نایدیو لوژیایه کی دیاریکراو شیکاری بکه ن.

نهم هه له یه به شیویه کی به رچاو له نیو نووسر و پو شنبیره نادا په روه ره کانه وه بلا وه. هه روه ها له ناو چینه جیا وازه کانی تریش به کار ده هینریت، وه کوو هه ندیک بیبا وړ و که سانی عاله مانی له دژی ناییندا به کاریدینن، زور جار نایینداره کانیش له دژی یه کتر به کاری دینن. هه تا هه لگرا نی هه مان نایینیش، چینیک له دژی چینیکی تر به کار دینن، له ناو پارتی سیاسیش به هه مان شیوه، پارتیک تانه له بنه ما و برپاری پارتیکی دژ ده دات له پینگه ی برینی ده قه کانی و وه رگرتنی به شیکه کم له وه ده قانه یان که ده به هو کاری هه له تیگه یشتن.

نهم شیوازی ساخته کردنه کارنکی ناشیرینه و دژی بنه ما و پیوهری نایینی و په وشتی و یاسایی و نه کادیمییه. سه ره پای هه رامیی نهم کاره له ناییندا، به لام هیشتاش لای کاساتیکه با وړ دار به ربلا وه و وه ک تانه یه ک بو لیدان و دزایه تی چین و پربازه کانی تر به کار دینن.

نهم شیوازی ساخته کاری (گواستنه وه ی قسه ی زانایان به شیویه کی نات ه و او) مانای راسته قینه ناهیلت و وا له گوینگر ده کات هه ست به که مو کوپیه ک بکات، نه ویش نه بوونی نه مانه ته له گواستنه وه دا، نهمه ش به نه هیشتنی

هه نديك نامرازي رپژماني له شيكار كړدندا. هر نهمه دهيتته هو كاري
گورپيني نه وه ي مه به ستيه تي. يان هه نديك جار نو سه ريك نوو سيني
يه كيك له ته فسيره كان ده گوازيته وه و گونگر ده خه له تينيټ به وه ي كه قسه ي
موفه سيره كه يه، له كاتيكا موفه سيره كه وه ك و ته يه كي لاواز باسي كړدوه،
يان پرووني كړدوه ته وه كه بؤ چوونكي لاوازه و شاينه ي وه رگرتن نييه.

نمونه ي به كار هيناني هم هه له يه لاي روزه لاتناسان:

روزه لاتناسان زور شه كيان له باره ي ياسا كاني قورنان به گشتي و بابته ي
نافرته و پينگه و مافه كاني له قورناندا وروژاندوون. شه كه كانيش به جورنكن
كه له سر نه ته وه په رستييه كي كور و رق و كينه يه كي شاره و له سر هه له ي
لوژيكي و هه له ي هزي بنياتراون.

وه لامي به شيك له شه كه كانيان:

نه و شه كه ي پي وايه سيستمى ميراتگري له ئيسلامدا سته مي له نافرته
كړدوه، به وه ي نيوهينده ي پياو ميرات دهبات. دهينين ساخته كاريه كه يان
نه وه يه كه سيستمى ميراتگريان له يه ك باردا كه مكردوه ته وه، نه و يش
كچ نيوه ي پشكي كور ودره گرنت. پروونه كه نه وه ساخته كاري هه له ي
«وهرگرنتى ناتواو»، چونكه سيستمى ميرات له قورناندا سيستمى كي
ته و او كهر و (متكامل) و ته و او، به لام نه وان ته نيا به شيكيان نيشاندا و
به سر هه موو سيستمى ميراتگريان گشتگير كړد. نه گهر هه موو باسه كه يان
پيشاندا بووايه، نه يانده توانى تانه ي لي بدن. جا بويه پيوسته بابته ي ميرات له
هه موو لايه كانيه وه بخوښندرنت، نه مهش بؤ تيگه يشتن له ته و او ي بابته كه و
روونكړدنه وه و نه هيشتنى ليلي و تانه و تاريخي له سر تير و انينه پارچه كراوه كه ي
خوره لاتناسان بؤ نايه ته كاني ميرات، نه و تير و انينه كه سهرنجيان ته نيا

خستو وته سهر نايه تيک بې پښکوه گرځداني به نايه ته کاني تری میراته وه،
يان پښکوه گرځداني به مافه کاني نافره ته وه له نايه ته کاني تردا. له بهر چاو گرتن
و سهر کړدیني ته و او بڼه نايه ته کاني میرات و سیستمه کدی له قورئاندا، نه وه
ده رده خات که نافره ته نیا له پښج جیگادا نیوهی پیاو و رده گرځت و له پښج
کاتیشدا هیندهی پیاو و رده گرځت و ده کاتي تریش زیاتر له پیاو و رده گرځت،
هندیک کاتیش هیه نافره میرات و رده گرځت و پیاو وری ناگرځت. بهم
جوړه ده توانین بلین دادگری کومه لایه تی نه ساسه له دیار کړدنی به شه
میراتدا، چ بڼه نافره چ بڼه پیاو، به شه میرات مافی هر که سیکه و به پښی
نزیکی نه وه و خزمایه تییه. نه وهی باسما ن کړد ناستی ساخته کاری و یمانیای
شه کی خوړه لاتناسه کانه له سهر ورده کاریه دیار کراوه کاني نايه ته کاني
میرات له بهر ی نافره ته وه.

ته نانه ته شو شونډی که کچ نیوهی کور و رده گرځت، پرځرگتنه بڼه نه و
پښستییه داراییاندهی قورئان له سهر پیاوی فوهرز کړدوون، له خه رجی دایک
و باوک، هاوسهر و مندال و هر که سیک که له ژر چاو دیږی نه و بیت له
خوشک و براکانی. وا باشه باسی نه وهش بکهین که شه ریعت هندیک
مافی به نافره داوه که به پیاوی نه داوه، وه ک ماریه یی و خه رجی. جا
نافره ته که ده وله مهنده بیت یان نا، چونکه خه رجییه کاني له سهر باوکییه تی
نه گهر کچ بیت، له سهر کورپه نه گهر دایک بیت، له سهر برایه نه گهر خوشک
بیت، له سهر به یتولماله نه گهر که سی نه بیت به خوی بکات.

نهم نايه ته میهره بانیه بڼه خیزان و کیشه ی خیزان و کومه لگه یشی
چاره سهر کړدووه، نه ویش نه هیشتنی ترس و ته ماع له دلۍ میراتگر و خاوه
میراته کان که سامانه کانیا بڼه که سانی بیانی پروات. هه روه ها ئیره یی له دلۍ.
خوشک و براکان ناهیلیت له بهر انبه ریه کتردا.

بهم جوړه سەلمیڼرا که نایه ته کانی میرات سیستمیکي دانایانه و داد په وروانه یه.

نۆیه م: هه له ی بانگه شوی بییه لگه

شینوازی ئەم جوړه یان: به یی به لگه بریار ددهن له سەر ئەو پرسانه ی ناکوکی یان دژایه تیایان له گه لدا هه یه. وایشی پیشان ددهن که شتیکی ناشکرایه و پیوستی به به لگه نییه.

ئەم کاره ساخته کارییه کی ناشکرایه، چونکه هەر پرسینکی ناکوکی له سەر هه ییت، ناییت به یی به لگه به راست یان هه له بریاری له سەر بدرت، چونکه نه وه ی راستی و هه له له یه کتر جیا ده کاته وه، به لگه یه.

زۆبه ی جار ئەو که سانه ی بی به لگه بریاره کانیا ن ده سه پیتن، هه ندیک فیل به کار دینن بۆ خه له تاندنی خه لک و دوور خسته وه یان له داوا کردنی به لگه. له راستیشدا زۆر فیل و پینگا هه ن وا له خه لک ده که ن وا بیریکه نه وه که ئەم بابه ته پیوستی به به لگه نییه، له و فیلانه ش:

- د لایا کردنه وه ی خه لک به و پینگایه ی که نه وه دۆسیه یه کی په سه ندکرا و ناسراوه و پیوستی به به لگه نییه، ئەمه ش به پیی قسه ی خو یان که وا نیشانی ددهن ئەم شته له گو فارتکی زانستی وه رگیراوه، یان قسه ی زانایکی گه وره یه.

- وا پیشانی ددهن که بریارینکی دروسته، چونکه که س له دژی نه وه ستاوه ته وه، یان هیچ به لگه یه ک نییه دژایه تی بکات. ئەمه ش به «هه له ی به ره و نه زانین چوون» ناو نراوه.

- دووباره کردنه وه ی بانگه شه و بلا و کردنه وه ی له ناو خه لکیدا و به پینگای زۆر تا

زوو بچيته عه قله وه كه راسته. نه مه نهو پړنگايه يه كه پارته كانى سر به ده سلات به زورى به كاريدنن، هه لده ستن به بلاو كړدنه وه ي دهنگوباسيك له هه موو كه نال و ونستگه و پوژنامه كانى سهر به نه وانه وه، به جوړنك خه لك وا هه ست بكات كه دهنگوباسيكى راسته، چونكه له زور سهرچاوه و باسى ليڼه كراوه، بچ نه وه ي بزنان كه سهرچاوه ي هه موو ونستگه و كه نال و بلاو كه ره وه كان هه مان سهرچاوه يه.

به كار هينانى گوشار و هيز و ترس بو ينده ننگ كړدنې خه لك و پازي كړدنيان. نه مه ش نهو پړنگايه يه كه راگه ياندنې ده سلات بو به رهنگار بو ونه وه ي خه لكى نارازى ده گرته بهر. به جوړنك نه گهر خه لك داواى مافى خويان كړد، يان دژايه تى هه نديك هه لى ده سلاتى كړد، راگه ياندن هه لده ستيت به گه وره كړدنې كار ه كه و ترساندنې خه لك. نه مه ش وا نيشان ددهن كه نه م كار ه لاي دوژمنانى ولا ته وه پړنك خراوه و ده يتته هو ي لاواز كړدنې سه لامه تيبى نه ته وه و هه ره شه يه بو سر ولات.

- داوا كړدنې پشودر ژړى و به هيو ابوون بچ داوا كړدنې مافه كان. نه مه ش وتاريژ هه كانى ده سلات ده كهن كاتيك خه لك گله يى هه ژارى و بېكارى و نه بوونى خزمه تگوزارى ده كهن. وتاريژانې ده سلات هه ول ددهن به وتاره كانيان گه نده لى ده سلات بشارنه وه، خه لك بخه له تينن و بېهوشيان بكهن به پړنگاي شيرين كړدنې هه ژارى له بهر دليان. نه مه ش به پړنگاي نيشاندانې گه وره يى خېر كړدن و نارامگرتن له سر هه ژارى و نيشاندانې خراپيه كانى ده ول هه مندې كاتيك ده لين: ده ول هه مندې هو كاري كړدنې گونا ه و كه و تنه ناو هه ليه يه. به م جوړه بو ماوه يه كى ديار ي كراو ميله لت ده خافلينن و بېهوشى ده كهن. شيخ موحه محمد غه زالى له م باره يه وه ده ليت: "هه بانگيك هه ژارى له بهر خه لك شيرين بكات، يان بچ ژيان و پويستيه كانى ژيان خه لك پازى بكات، يان به و هيان پازى بكات هه ميشه له ژياندا نارامگر بن، يان پشودر ژړيان بكات له سر كه م وه رگرتن و بېهه هاى، نه وه بانگيكى درويه و مه به ست لى يده ننگ كړدنه بو سته مى كومه لايه تى و هيشتنه وه ي خه لكى په نجه بهر

له خزمهتی کهسیک یان کۆمهله کهسیک. نه مه پیش هه موو شتیک درۆیه که له جیاتی خودا و به ناوی ئیسلامه وه ده کریت.

دهیه م: هه له ی داوا کردنی به لگه له لایه نی به رانه ر

نهم هه له یه ته واو که ری هه له ی پیشتیه، شیوازه کهیشی بهم شیوه یه یه: نووسه ریک یان بیژهریک به یی به لگه حوکم و بریاریک له باره ی کیشه یه ک ده دات. نه گهر کهسیکیش به رهنگاری بوویه وه، یان داوا ی به لگه یه کی له باره ی راستیی بریاره که ی نه و کرد، نه وا نووسه ره که یان بیژهره که دیت داوا له که سی به رانه ر ده کات به لگه یه ک له دژی بریاره که ی نه و بینیت! نه مه ش هه له یه کی به رچاوه، چونکه به پئی یاسای لۆژیک ی بیت به لگه هیئان له سه ر بانگه شه کاره، چونکه نه و که سه ی بانگه شه ده کات، ده ییت به لگه بینیت.

نهم جوړه هه له یه ش له ناو خه لکیدا بلاءه. بۆ نمونه، کهسیکی نه ته وه به رست و توندرو جاریک پئی وتم: فلان زانا کهسیکی له رپنده رچووه، چونکه وتویه تی: "پله ی ئیمامی عه لی له پله ی پیغه مبه ر به رزتره!"

منیش پیم وت: ئایا به لگه یه کت هه یه که نهم قسه یه ی کردییت؟

وتی: نه وه پیوستی به به لگه نییه، چونکه زانایه کی له رپنده رچووه.

دواتر پئی وتم: نه ی تۆ به لگه یه کت هه یه که نهم زانایه وای نه وتروه؟!

بینگومان نه مه هه له یه کی گه وره یه کردوویه تی، چونکه بانگه شه یه کی درۆی له سه ر زانایه ک کردووه، بۆیه پیوسته به لگه له سه ر راستیی قسه که ی بینیته وه. به لام کاتیک نه ی توانی هه چ به لگه یه ک بینیته وه، نه وا فیلکی کردووه تا سه ر له خه لک بشیوتنیت و هه له ی خۆی پئی به شاریته وه.

یازدهیهم: هه له ی ورووژاندنی ههستی خه لکی (المغالطة الشعبوية)

کاتی که بانگه شه کار هیچ به لگه یه کی نه ییت له سه ر پاستیی بانگه شه که ی یان نه توانیته وه لامي دژایه تی به رانبه ره که ی بداته وه، هه لده ستیته به ورووژاندنی ههستی کۆمه لگه و به کاره یانی ههست و سۆز بۆ ورووژاندنی ههستی خه لکی په شوک له دژی به رانبه ره که ی. ئه م هه له یه له لایه ن که سانی نه ته وه په رست و چینی که یان لایه نی که ی نایینی به ربلاوه. ئه مه ش کاتی که سی که دژایه تی خۆی له سه ر فه توای شیخی که ده رپریت و هه له ی شیخه که ش نیشان بدات، شوێنکه وتووانی شیخه که به لگه یان نییه وه لامي بانگه شه که ی بده نه وه، بۆیه که سه که هه لده ستیته ههستی شوێنکه وتووانی ده ورووژینیته و به رانبه ره که ی به وه تاوانبار ده کات که سوو کایه تی به شیخه که کردوه و تانه ی له ئایین داوه. به م جوړه شوێنکه وتووانی شیخه که ده ورووژین و ئه و که سه به که سی که ی سه رلیشیواو و فاسق و له ئایین ده رچوو تاوانبار ده که ن.

ئه م هه له یه له نیوان نه ته وه په رسته کانیش به ربلاوه. بۆ نمونه، کاتی که چالا کوانی که په خه له گه نده لیی ده سه لات ده گرت، ده بی نیته به ورووژاندنی ههستی نه ته وه یی وه لامي ده درته وه و بانگه شه ی ئه وه ی له دژ ده که ن که تی که ده ی حوکومه ت و میللته ت و ولاتی خۆیه تی و ئارامیی ولات ده شیوینیته. به م جوړه پرژه یه کی زۆری خه لکی په شوک له دژیدا هانده درین و تۆمه تباری ده که ن و سوو کایه تی یی ده که ن. ئه مه ش له راگه یاننده کانی ولاته عه ره بییه کان و پوژه لاتی ناوه راست زۆر به ربلاوه.

ئه م هه له یه له ناوه نده سیاسییه کانیشدا بلاوه، به تاییه ت له کاتی هه لبژاردنه کاندا. بۆ نمونه چالا کوانی که ده لیته: فلانه کاندید له شاری هه ولیژ دهنگی خه لکی کرپوه. ئه مه ش به به لگه و به لگه نامه ده سه لمی نیته. کاتی که کاندیده که ناتوانیته وه لامي چالا کوانه که بداته وه، ناچار ده بیته و قسه ی چالا کوانه که به شیوازی که ی ساخته لیک ده داته وه. به خه لکی هه ولیژ

ده لیت: نهم چالا کوانه بانگه شوی نهوه ده کات که خه لکی ههولیر خویان ده فروشن، چونکه دهنگی خویان ده فروشنه کانديده کان.

بهم جوړه کانديده که توانی هستی خه لکی شاری ههولیر بوروژینیت و توانی غیره تی خه لکی له دژی چالا کوانه که بخاته کار. ئیتر خه لکیکی زور نه فرته له چالا کوانه که ده کهن و به ممش کانديده که توانی به فیلبازی خوی خه لکه که ل خسته بیات و خوی لهو په خنه يه پرزگار بکات.

به هه مان شیوه، نهم هه لیه له راگه یاندينشدا بلاوه، به تایبته له پیکلامی بازارگانیدا. نه ممش به پینگای جوولاندنی هستی جه ماوهر تا خویان به ئه ستریه ک (که سی به ناویانگ) بچوئنن. بؤ نمونه، به کارهینانی یاریزانیکي ناسراو که شهره تیک ده خواته وه، دواتر خیرایی یاریزانه که و هیزی له شی نشان ده دات. جا بهم جوړه جه ماوهر وا بیرده که نه وه که په یوه نديیه ک له نیوان خیرایی یاریزانه که و شهره ته که هیه و وا بیرده که نه وه که ئه و شهره ته مروؤف به هیز ده کات. ناوا پیکلامه که ده بیته هوکاری نهوه ی خه لکیکی زور شهره ته که بکرن.

شیوازی هه موو نهو پیکلامانه ی که سانی ناودار ده یکه ن، لهم جوړه هه لیه ن.

كۆتايي

ده كرت به شيك له هه له هزريه كان ساده بن، به لام زورينه يان بزر و نالۆزن، كارى گهرى له سهر خه لك دروست ده كه ن و له خشته يان ده بن. ده كرت زور كه س وا بيري كاته وه كه ده توانن زوو هه ست به و هه لانه بكه ن و خۆيان لى پيارترن، به لام به پى ليكۆلينه وه و خوئندنه وه مان بۆ كۆمه لگه ده بينن كه پرتزه كي زور له كه سانى نووسهر و پۆشنبير و سياسه تمه داره كان له گوتاره كانى خۆياندا سه فسه ته و هه له ي هزرى نه نجام ده دن، به مەش توانيويانه تا راده يه كي زور كار له بۆچوونى گشتى بكه ن و خه لك له خشته ببه ن و به پى ريستى خۆيان به ره و ئامانجه كانيان ببه ن. هه روه ها توانيويانه بۆ مەبه ستى تايبه تى خۆيان به كار يان يئن و بيانكه ن به هۆكارى ك بۆ دهسته بهر كردنى پرۆژه تايبه ته كانى خۆيان.

بۆيه پتويسته له سهر خه لك به گشتى و له سهر گه نجان به تايبه تى تىگه يشتنى خۆيان به هيتز بكه ن و ئاستى زانينيان له سهر بنه ماي عه قلى و مەعريفى بنيات بنين. هه روه ها پتويسته بيرى ره خنه يي لاي خۆيان چالاك بكه ن و ميتشكيان به سهر هه ستiane وه زال بكه ن، تا بب ن به خاوه ن بريار و به ئاسانى نه خه له تيرين و باوه ر و كه سايه تى خۆيان له ده ست نه دن.

نووسهر له چهند دپړيکدا

پروفیسوری یاریده رر

د. ناماد کازم

هه لگری بر وانا مهی دکتورایه له زانکوی ملایا له مالیزیا

هه لگری بر وانا مهی ماستره له زانکوی مووسل

له سالی ۲۰۱۴ وه ک راورترکاری هزی هه لبرتر درا، له کوږ بهندی جیهانی
(صناعة المفكر)، له ولاتی مالیزیا.

له سالی ۲۰۱۴ وه ک وانه بیتر له بوری هزی و زمانی کاری کردووه له ژیر
پروگرامی (صناعة المفكر) له مالیزیا.

هر له سالی ۲۰۱۵ وه تا نیستا ماموستای فله سه فه و لوزیک و خوئندنی
بالایه له زانکوی زاخو.

له سالی ۲۰۲۰ وانه بیتری نونلاین بووه له زانکوی (Al-Madinah
International University) له مالیزیا.

بەشدارىي لە پازدە كۆنفرانسى جىھانىي كىردوۋە لە ۋلاتانى: مىسر، مالىزىيا،
توركىيا، مەغرب ۋە عىراق.

نەزىكەي ۲۰ لىكۆلىنەۋەي زانستى ۋە ئەكادىمىي لە گۆفاره جىھانىيە
باۋەر پىكراره كاندا بىلاۋ كىردوۋنەتەۋە.

چەندىن پەرتوۋكى بە زمانى عەرەبى ۋە كوردى نووسىون:

(المحاجة العقلية في برهنة حقائق القرآن الكريم) جارى يەكەم لە
ۋلاتى مىسر چاپ ۋ بىلاۋ كىرايەۋە. بۆ جارى دوۋەم لە دەزگاي «نور پابلش»
بىلاۋ كىرايەۋە. جارى سىيەمىش لە (مؤسسه السبيل) بىلاۋ كىرايەۋە.

(جدلية اعجاز النص القرآني لغويا □ وفكريا □ - اعتراضات ومعالجات).
جارىك لە ۋلاتى لوبنان چاپكراۋە ۋ بۆ جارى دوۋەمىش لە بەغدا چاپكراۋە.
(ظاهرة التأثير والتأثر بين التوجيه النحوي والمعنى في ضوء نظرية النظم)،
لە ۋلاتى مىسر چاپكراۋە.

(النزعة الشكوكية بين جذورها التاريخية ونتائجها المعاصرة) تحت الطبع.
«ئىلحاد - شىۋقە كىرنە كا ئاقلانە ۋ زانستىيە ب شىۋازى دان ۋ ستاندنى» لە
ئىران چاپكراۋە.

«ھەلۋەشاندىنا گۆمانبازىيان ل دۆر قورئان ۋ سوننەتى»

«تىگەھى فەلسەفى - گەشتە كا ھزرى بۆ بنەما ۋ تىور ۋ سىستەمىن
فەلسەفى»

«تىورا مەعرفى (ئىبىستمۆلۇژيا) - گەشتە كا ھزرى بۆ بنەما ۋ تىور
ۋ سىستەمىن مەعرفى»

«تیورا هه بونا (ئهنتولۆژیا) - گهشته کا هزری بۆ بنه ما و تیور و
سیسته مین هه بونی» ل ژیر ناماده کرنی دایه.

«خویندنه وهیه کی ره خنهی بۆ سه فسه ته و هه له هزریه کان» ئەم په رتووکە
وه رگیر دراوه ی به رده ستانه.

ههروه ها پشه کیی بۆ ۱۳ په رتووک نووسیون.

ناوه پړۆك

- پيشه كي ۵
- به شي يه كه م: بيرۆكه ي شهك و ميژووه كه ي ۸
- شهك له سهرده مي يۆناندا ۹
- ۱- شهك له پيش سؤفيسثائيه كاندا ۹
- ۲- په دابووني شهك له سهرده مي سؤفيسثائيه كاندا ۱۱
- پيناسه ي سؤفيسثائيه ت ۱۱
- هۆكاري گۆريني واتاي وشه ي «سؤفيسثائي» ۱۲
- جياوازي نيوان سه فسه ته (به هه له دابردن) و به هه له داچوون و هه له ي لۆژيكي ۱۳
- سه فسه ته (به هه له دابردن) ۱۳
- به هه له داچوون ۱۴
- هه له ي لۆژيكي (موغاله ته) ۱۵
- هۆكاره كانى دهركه وتنى شهكي ريبازي سؤفيسثائيه كان ۱۶
- تۆمه تبار كردنى سوقرات و ئەفلاتوون به ريبازي شهك گه رايي ۲۲
- جۆره سهره كييه كانى شهك ۲۴
- جۆرى يه كه م: شهكي ريبازي (الشك المزهي) ۲۴
- ره خنه ي سؤفيسثائيه كان له هه سته وهره كان و وه لئمدانه وه يان! ۳۱
- تانه و ره خنه ي سؤفيسثائيه كان ل عه قّل! ۳۳
- وه لئم بۆ ره خنه ي سؤفيسثائيه كان له عه قّل ۳۴
- چۆنيه تى گفتوگو كردن له گه ل سؤفيسثائيه كان ۳۶
- رېگا كانى گفتوگو كردن له گه ل سؤفيسثائيه كان ۳۷
- سييه م: شهكي ئەكاديمي ۳۹
- جۆرى دووهم: شهكي سيسته مي (الشك منهجي) ۴۱

- جياوازي نېوان شه ګې رېبازي و شه ګې مېنه ګې: ۴۲
- به شي دووهم: سه فسه ته (به هه له دابردن) و بهرهمه مؤدېر نه ګې ۴۶**
- جياوازي نېوان نوښکاري و نوښخوازي ۴۶
- سه فسه ته (به هه له دابردن) له هزري نوښخوازي (الفکر الحدائي) ۴۸
- رېژه ييه تي به ها پوه شتي به کان له فيکري نوښخوازي ۴۹
- کوډليدي تي سردهم له فيکري نوښخوازي ۵۲
- هزري نوښخوازي و په سهندکړني هاوډه عه قلي به کان ۵۴
- سه فسه ته له هزري «پاش نوښخوازي» دا (ما بعد الحداثه - Postmodernism) ۵۸
- کاري ګه رې فيکري نوښخوازي له سره موسلمانان ۶۲
- کوډمه لېک له نوښخوازه عه ره به ګې سردهم ۶۵
- فيکري نوښخوازي لي موحه ممد شهرور ۶۶
- فيکري «نوښخوازي» له پرتو وګې (نظريه اذان الأنعام) دا: ۶۹
- به شي ستيهم: مه حاله عه قلي به کان (المحالات العقلية) ۷۳**
- جوړه ګې مه حال: ۷۳
- جوړه ګې مه حال عه قلي: ۷۵
- ۱- مه حال ريز به ندي (استحالة التسلسل) ۷۵
- ريزه ندي هوکاره کان له هزري ماددي ګه راي هاوچه رخدا ۷۸
۲. مه حال باز نه يي (محال الدور) ۸۰
- جوړه ګې مه حال باز نه يي: ۸۰
- ۳- مه حال زالکړدن به ي زالکړ (استحالة الرجحان بدون مرجح) ۸۲
- به شي چوارهم: هه له ګريمانه ماددي به کان له باره ي بووني ګهردوون و ژيان ۸۸**
- ګريمانه ي په ګه م: په يدا بووني ګهردوون به ي هوکار ۸۹
- ناپرمزايي «راسل» (Russell) و وه لمدانه وه مان بؤ ۹۴
- ګريمانه ي دووهم: رووداوه ماددي به کان ژيانيان دروست کردووه! ۹۵
- ګريمانه ي ستيهم: ګهردوون له خو يه وه په يدا بووه! ۹۸
- ګريمانه ي چوارهم: سروشت نه وه ويستووه! ۱۰۰
- به شي پينجهم: هه له فيکري نوښخوازي له باره ي دهقه ګې سرووش (وحي) ۱۰۴**

- ۱۰۵..... به میژوو یی کړدنی دهقی ئایینی
- ۱۰۷..... به میژوو یی کړدنی دهقی ئایینی لای موحه ممهد ئه رگوو نیی بیرمهند
- ۱۰۹..... هه لوه شانده وهی دیدی نو ئخواری بؤ به میژوو یی کړدنی وهی
- ۱۱۳..... به شی شه شه م: هه له هزريه كان و لوژيكي ماددي
- ۱۱۴..... يه كه م: گشتگیر کړدنی بابۀ تیکي تایبۀ به بی به لگه
- ۱۱۶..... دوو م: تایبۀ تکر دنی بابۀ تیکي گشتی به بی به لگه
- ۱۱۶..... ۱- بوونی خواړسکی (الفطرة) به پتی فله سه فه
- ۱۱۷..... ۲- هه بوونی خواړسکی (الفطرة) به پتی زانست
- ۱۱۸..... ۳- بوونی خواړسکی (الفطرة) به پتی ئه کلینکی (التجارب الطبيه السريره)
- ۱۱۹..... ۴- بوونی خواړسکی (الفطرة) به پتی میژوو
- ۱۲۰..... سییهم: هه له ی پر یاردان له سره گریمانۀ میژوو یی هه كان به بی به لگه
- ۱۲۳..... چوارم: هه له ی پیوانی شتی مه عنه وی به پیوه ری ماددی
- ۱۲۶..... پینجهم: هه له ی هوکاری ناراست
- ۱۲۸..... شه شه م: هه له ی ده ستکاری کړدن (تحريف) له قسه ی به ران به ردا
- ۱۲۸..... حه وته م: هه له ی وشه ی ئالؤز
- ۱۳۰..... هه شه م: هه له ی وه رگرتنی ناتۀ واو (مغالطة اللقباس الناقص)
- ۱۳۳..... نؤیهم: هه له ی بانگه شه ی بی به لگه
- ۱۳۵..... دهیهم: هه له ی داوا کړدنی به لگه له لایه نی به ران به ر
- ۱۳۶..... یازدهیهم: هه له ی ورووژاندنی هه ستی خه لکی (المغالطة الشعبوية)
- ۱۳۸..... کو تایی
- ۱۳۹..... نوو سر له چۀ د پړیکدا

خوڭدندەۋەيەكى رەخنەيى

بۇ

سەفسەتە ۋە ھەلە ھزرىيەكان

ئەم پەرتوۋكە ھەۋلىكە بۇ ھەلەدەۋەي رەگ ۋە رىشەي سەفسەتە ۋە
پىشاندانى كارىگەرىيەكەي لەسەر ھزرى ھاۋچەرخ ۋە چۆنىەتى بىلاۋكردنەۋەي
بە ناۋى پۇشنىرى ۋە نويخۋازى بە مەبەستى بە ھەلەدەۋەيى ۋاقىيى گىشتى ۋە
سەپاندنى ھەندىك ئامانجى ئايدىۋولۇڭى تايىبەت. ھەروەھا ھەۋلىكە بۇ
ۋىشاركردنەۋەي گەنجان بۇئەۋەي نەكەۋنە بەر كارىگەرى سەفسەتەي
سەردەم ۋە ئەۋ ھەلە ھزرىيەنەي لەلايەن راگەياندن ۋە نوۋسەرە
ئاراستەكراۋەكانەۋە بىلاۋ دەكرىنەۋە.

نرخ : ۳۵۰۰ دىنار

9 783574 178702